

Հ. ՀԱԿՈՊՅԱՆ

ԱՐՑԱԽԻ
ՄԵԴԻՎԵԿՈՎՈՐ
ԱՐԴԵՍՏԸ

Г. АКОПЯН

ИСКУССТВО
СРЕДНЕВЕКОВОГО
АРЦАХА

Н. НАКОВЯН

THE
MEDIEVAL ART
OF ARTSAKH

«ՊՐԵՐԱԿԱՆ»
ԵՐԵՎԱՆ—1991

Արցախը պատմական Հայաստանի հնագույն նահանգներից մեկն է՝ փռված Փոքր Կովկասի արևելյան մասում։ Զրառաս գետակներով, սաղարթախիտ անտառներով ու բարեբեր դաշտերով հարուստ այդ երկիրը հյուսիսում և հյուսիս-արևելքում հարևանում է հայոց Ուտիք նահանգին և մասսամբ՝ Աղվանական Երկրին, արևմուտքում՝ Վրացական պետությանը, իսկ հարավում Նրա սահմանները շփվում են Սյունիքի հետ, հասնելով Նոյսիսկ Սևանա լճի հյուսիսային ափերը, մինչև Գեղարքունիք։ Պատմության տարբեր փուլերում այդ սահմանները տեղաշարժվել են. սակայն բռն կենտրոնական Արցախը միշտ եղել ու մնացել է որպես միջնադարյան Հայաստանի վարչա-քաղաքական խոշոր կազմակորում, նշանակալի դեր խաղալով հայ ժողովրդի քաղաքական պատմության ու մշակույթի զարգացման մեջ։

Դեռևս Վդ. արշալույսին Արցախի և Ուտիքի հայ բնակչությունը պայքարի է ելնում

պարսկական տիրապետության դեմ և ստեղծում իր անկախ իշխանությունը։ Նրանց Առաջադիմ նախնիները, ըստ ավանդության, սերում էին առասպելական Հայկ նահապետից։

Աղբյուրները վկայում են, որ IX դ. Արցախի հայ իշխանները քաջաբար առձակատել են արաբական բանակալության դեմ։ Ըստ որում, այդ ընթացքում Փոքր Սյունիք – Խաչենի տեր իշխան Սահլ Սմբատյանը այնքան է ամրապնդում իր դիրքը և հեղինակություն վյաշելում, որ արաբները ստիպված են լինում ընդունել նրան «... իշխանութիւն ի վերայ Հայոց, Վրաց և Աղուանից, տիրել իշխանութեամբ ամենեցուն արքայաբարք¹։ Դարի վերջում դեկավարությունն անցնում է Սահլ Սմբատյանի որդուն՝ Առաջադիմ տոհմի ներկայացուցիչ Համամ Բարեպաշտին։ Վերջինիս

¹ Մոլիս Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Երևան, 1983, էջ 380

Պատուականատու խմբագիր
ՀՀ ԳԱ թղթակից-ակադ. Ս. Ս. ԱՐԵՎԱՏՅԱՆ

Ответственный редактор
член-корреспондент АН Арм. ССР
С. С. АРЕВАТАНЯН

Editor Corresponding Member of the Armenian Academy of
the Sciences S. S. AREVSHATIAN

Գրքում համառոտակիորեն ներկայացվում է պատմական Հայաստանի
Արշակունյաց և Տիգրանական աշխարհական հարուստ մշակույթը՝ ճարտարապետու-
թյունը, որմանկարչությունը, մանրանկարչությունը և դեկորատիվ կիրա-
ռական արվեստը Նախատեսվում է ընթերցողների լայն շրջանի և զո-
սաշրջիկների համար

В книге представлено богатое искусство средневековья — архи-
тектура, живопись и прикладное искусство Арцахского края исто-
рической Армении

Предназначена для широкого круга читателей и туристов

Rich medieval art of Artsakh architecture, fine and applied arts
of Artsakh region of historical Armenia are represented in the
guide-book

It is intended for tourists and wide range of readers

4901000000
Հ - 05 91
709(01)91

ISBN 5-8079-0195-4

© ՀԱԿՈՊՅԱՆ Հ. Հ., 1991
© Ակոպյան Գ. Ղ., 1991
© Hakopian H., H., 1991

Հայաստան. Լազինք լոռի

Լոռիների թագավորական անդամանություն

General view. Region of Lazin

ամեն ենք է կապված Հայոց արևելից կողմանց կամ հայ Աղձակցի տառավորության վըստակածքնեան պատճիկ:

Խ թ. Արցախը, ինչպես նաև Շահիդի մասը ընդուրիման եւ Բագրատունից բա-

գալուրության մեջ որևէ անհատկած, առաջադիմական նրանություն էր: Նոր իրադրության կարևոր դրակոնոմներից եւ Խաչենի իշխանության հիմքը կու Պատրիարք անկան բազմության առաջացրած էր Եղիսաբետաց անձը, անգլիան, վիճական չեր երկար կամք ունենալ: Խեղ. 40-ական թթ. ուղ Հայաստանը, ներառյալ Արցախը ու Ռուսիան, կու գնաց մե-

Դ. Բագրատիս, Խաչենի բայուսացունց 10—15-րդ դր., Կունաք. 1975, էջ 75:

ջուկ վաշկատուն ցեղերի ասպատակություններին ու Նվաճումներին:

Սեղուկյան տիրապետության շրջանում, հավատարիմ իրենց ազատատենչ ոգուն, Արցախի և Սյունիքի իշխանները կրկին պայքարի դրոշ են մենառում մահմեդական բռնակալության դեմ: Ազատագրական այդ պայքարի բաղադրական ու բարոյական պատվարը XII դ. դամնում են Վրացական պետության մեջ մեծ դիրքի հասած Զաքարյան հզոր իշխանները: Կերշիններիս խելամիտ ու հետևողական պայքարը, վրաց թագավորության գործուն մասնակցությամբ, պսակվում է հաջողությամբ: Սեղուկներից ազատագրվում են Հայաստանի մի շարք նախանձներ, այդ թվում Արցախը և Ուտիիր մի մասը:

Քաղաքական ու ռազմական այդ հաջողությունները խանում են ոչ միայն ազգահավաքման կարևոր գործին, ինչնուրույնության գողափարին, այլև ամուր հոր ստեղծում սոցիալական կյանքի ու մշակությի զարգացման համար: Ակսվում է ընդհանուր զարթութիւնի շրջան, որի ֆոնի վրա Նվազատեի է դառնում հատկապես Ներքին Խաչենի իշխանության նեռանդուն գործունեությունը, որն իր անկախությունը ձեռք էր բերել դեռևս ազատագրական պայքարը մկրնական շրջանում: Իշխանության հիմնադիրը Կախտանգ Մեծն էր (1120—1150 թթ.), որին հաջորդում է Հասան Մեծը (1150—1181 թթ.): Այնուհետև իշխանության առողջ գրադարձում է Հասանի որդին՝ Կախտանգ Տանգիկը (մահ. 1214 թ.): Ի դեպ, սա ամուսնացել էր Վրացհայկական միացյալ զորքերի գերագույն հրամանատար Սարգիս Զաքարյանի դատեր, շնորհալի Նվազուհի Խորիշահի հետ, որի մասին առիթ կունենանք խոսելու:

Կախտանգ Տանգիկին հաջորդում է Հասան Զալալը (1214—1261 թթ.), հայոց արևիլց պատմության ամենանշանակոր գործիչնե-

րից մեկը: Այդ համարձակ խաչենցին իր իշխանության առաջին խև օրերից ամեն ինչ անում է Արցախի տնտեսության վերականգնվման և հասկապես մշակությաին օջախների ստեղծման, հոգնոր ոլորտի բարգավաճման համար: Խաչենի Մեծ իշխանի մասին ակնածանքով են խոսել ժամանակակից պատմիչները՝ Կիրակոս Գանձակեցին, Ստեփանոս Օրբելյանը, Հովհաննես Երզնկացին:

XIII դ. կեսերին սկսվում են մոնղոլական արշավանքները, որոնք խանգարում են ծայր առած նախաճենուությունների: Խաչենի ձեռներեց իշխանը և նրա շուրջը համախմբված մարդիկ հնարավոր բոլոր միջոցները գործադրում են մշակությաին կյանքի ու շինարարության առաջնորդացը պահպանելու համար:

Այդպես շարունակ Արցախի բնակչությունը մի կողմից դիմակայում է նվաճողների կեղեցիչ ու հավատափոխ քաղաքականությանը, օգուագործելով նրբին դիվանագիտությունն ու, նովինիկ, զիշտումները, երեխն էլ՝ ուղղակի առաջատարմամբ, մյուս կողմից հոգնոր ու ֆիզիական ճիգերի լարման գոնվ խթանում մշակությի ծավալմանը:

Գնայով սակայն նվազում են քաղաքական տնտեսական մաքանական հնարավորությունները: Արցախի պետական ու վարչական համակարգը աստիճանաբար կորցնում է իր ամբողջականությունը: Արդեն XV դ. և հատկապես XVI—XVII դդ. նահանգի վարչական իշխանությունները մանրություն են և վերածվում գավառական միավորումների: Կերշիններու կոչվում են մելիություններ և իրենց մեջ պահում հայ պետականության վերջին բեկորները: «Արցախ» անունը կորցնում է իր նախկին վարչա-քաղաքական նշանակությունը: Եվ քանի որ նահանգի մեծ մասը Դեռ Հայաստան Զալալի ժամանակից ընդգրկված էր

Ջրավ Բաղրամյան գլուխ ջրավ
Յաջուռ և քաղաքացիները՝
Waterfall at the town of Kharakat

Խաշենի հշանակարան մեջ, տաս մարտ միջամասին միջամասին է պաշտոնացվութեաւ³։

Արդարին է Արքայի բարակարան պատմութան բռուցիկ նկարակիրը
Հարց արձնիք սովոր մշակութիւն ճանին

յանելին նոյն պահ է հիշել նրա հարուստ գումարներուն, որի սկզբանվորութիւնը կապահանջնական է նայ մատենագրութիւնն ճանաչված գելքեաց մեջ՝ Համբաւ Օրմանց (Բարեպաշտի) անգան հնու⁴. (X դ. Առաջադիր կ

³ 16-րդ դ. վարդեց և 17-րդ դ. պատմութիւն առաջարկութիւնները:

⁴ Ա. Շ. Մանուկյան. Արմանց աշխարհ գրութական համբաւի տարբեր շրջան. Երևան, 1966. Խ. 60-61.

Ավերած եկեղեցի, Լաշնի շրջան

Լաչինский район, разрушенная церковь.
Ruins of church, region of Lachin

տոհմի հշխաններից մեկի, որի մասին յսուը եղավ Վերևում: Արցախի Փառխոս գավառի մշակութային միջավայրի ծոլուն է հանդիսացել փիլիսոփա, պատմիչ ու մեկնաբան Հովհաննես Սարկավագը (1045/50 — 1129 թթ.): Նրան անվանել են «Իմաստակը», «Վարդապետն մեծ», «Սովիստոս»: Հովհաննես Սարկավագը թողել է հարուսա ժառան-

գություն՝ բնագիտական, տոմարագիտական, գեղագիտական, բարոյագիտական ու աստվածաբանական աշխատություններ: Հատկապես լայն ձանաչում է ստոցել Նրա «Բան իմաստութեան...» բանաստեղծությունը, որի թեման արգեստի ակունքների խնդիրն է:

Արցախի գրական-գիտական կյանքի ամենափայլուն գործիքը Մխիթար Գոշն է, հայ և

Ծանծուր տնապահ, Ծոցի շրջան

Աղյուսակով քառու տեսակ ունի

General view, region of Տնապահ:

Խամաշխառթային իրավաբնական մտցի Խամարդու ծնունդը (1120-ական—1213 թթ.): Ես զիտուարան էր, արհեսդիր, առակազիր, մակամարժ, հասարակական գործիչ, որը նույնպես մնարդի է «Մեծն Վարդապետ», ոլյո հոգածափոք և մնձիմասն զիտությունց և այլ տիտղոսներով: «Հասարամապերթիշ» զատ բացատիկ արժեց է ներկապացնում նրա-

լուզնած առավելութիւն մողովածում: Եթե քատառտանազգեցում հեղինակը Խամարդու կամ կամքի գործիքությունները, մարդկային ու ընկերակցական նոր առաջ օկատ հարցեցությունները աշխատում է կառավագործ օրննություններն, ապա առավելութիւն նույն նպատակին ձգում է խամենի խառապական միջոցներով: Առավելութիւն նյութը Խամարդու կա-

կենցաղային խնդիրներն են, դասակարգերի, դասերի ու խավերի, անհատների փոխհարաբերության հարցերը, որոնք առանձին կարելություն են ստանում ժամանակի սոցիալ-պատմական իրադրության լուսաբանման համար: Փաստորեն Մխիթար Գոշի ժողովածուով միջնադարյան հայ գրականության մեջ առաջին անգամ մուտք է գրոծում ժողովրդական բանարվեստի տեսակը՝ առավել, աղդարաբելով գրականության աշխարհականացման մի նոր փուլ: Գոշի մասին հնուց պատմվել են ավանդություններ, որոնց մեջ նա սրբացվել է:

Մխիթար Գոշի երևելի աշակերտներից է եղել Կանական վարդապետ Տառչեցին (1181—1251 թ.): Տառչեցին Խորանաշատում ստեղծում է իր դպրոցը, կրթում բազմաթիվ աշակերտներ, որոնցից երեք՝ Կարդան Արեւելցին, Կիրակոս Գանձակեցին և Գրիգոր Ալսերցին Ստեփանոս Օրբելյանի և Մխիթար Այրիվանեցու հետ փաստորեն ներկայացնում են XIII դ. հայ պատմագրության փայլուն համաստեղությունը: Տպավորիչ է ասել Աս. Մնացականյանը — «Մատենագիրների այս բույրը և նրանց կրթական օջախները կազմում են այն ժամանակվա հայ դրագության փառքը»:

Արցախի ճարտարապետական հուշարձաններն այսօր համաշխարհային համբավ ու Նշանակություն են ձեռք բերել: Կռահել են արդյոյք հայ համեստ շինարարները, որ իրենց հիմնարկած կառույցները ոչ միայն ժամանակին, այլև շատ դարեր անց պետք է զարմացնեին ու զմայեին դիտողին՝ լիներ դա հայ, թե աշխարհ տեսած օտարական:

Դեռևս IV դ. սկզբներին Գրիգոր Լուսավորիչը Ամարատում հիմնադրել է վանք, որի կառուցումը ավարտել է նրա թոռ Գրիգորի եպիսկոպոսը: Ըստ որում, V դ. Կաչագան Գ Բարեպաշտ թագավորը Գրիգորիսի

գերեզմանի վրա կառուցում է մատուռ, որն այժմ էլ գոյություն ունի (մայր Եկեղեցու ներսում): Խորհրդանշական է, որ V դ. սկզբներին Մեսրոպ Մաշտոցը Ամարատում բացել է Արցախի առաջին դպրոցը: Այնուհետև էլ, ըսդուագ մինչև XV—XVI դդ., Ամարատ մուլ է որպես մշակութային աշխույժ լյան-ըզ ապրող կենտրոն:

Հայաստանի բովանդակ տարածքի ոչ մի հատվածում ճարտարապետական-կառուցողական աշխատանքները, հատկապես XII—XIII դդ., այդպիսի թափ ու ծավալ չեն ստացել⁵: Հիշտակենք Հավապոկի (1163) ու Վաղուհասի Տիրամոր Վանքը (1184 թ.), 1204 թ. հիմնարկած Խաթրավանքը, 1221 թ.՝ Կարմիր Կոչված Եկեղեցին. այնուհետև՝ Սորոյ Զորյ (1213 թ.), Գոշա (1241 թ.), Շարաս և Աստվածածին (1301 թ.)...

Արցախի և ողջ Հայոց ճարտարապետութան փառքն են կազմում Գանձասարի, Դադի, Խորանաշատի, Նոր Գետիկի, Նոր Կարագա, ս. Նշանի, Կիրանց ու Մակարավանքի համալիրները: Դրանք միաժամանակ հանդիսացել են հոգևոր, կրթական ու մշակութային խոչշոր կենտրոններ:

Իրաքս առանձնահատկություն Արցախում ճարտարապետության հետ օրգանապետ կապված է եղել քանդակագործության արվեստը: Առավել նշանավորն այդ առումով Գանձասարն է (կառուցված Հասան Զալյարի կողմից 1216—1238 թթ.): Աղթամարից հետո հայ իրականության մեջ քանդակագործման հարստությամբ երկրորդ հուշարձանը: Տաճարի որմերի արտաքին մակերեսների վրա պատկերված են աստվածաշնչական հորինվածքներ՝ «Մեղսագործությունը», «Հիսու-

⁵ Այսօր միայն Լեռնային Ղայարադի հնագույն մարգում հաշվվում է շուրջ 1600 պատմա-ճարտարապետական հուշարձան

Օբանիսառը. ցեղահամբ տառապություններում.
Անգլիական. Շնորհ առ.
Տեղաշատություն. Կունակ տառ.

սր, «Աստվածամայրը մանկան հետո և այն։ Ինչ շքանութք վերին մասում Մեծ խաչը ու խաչելույան հորսկակ բարձրացնելուն է։ տաճարի ընթիր զարդերից մեջ՝ Այստեղ նոյնիսակ Հարուարապետական խոշոր հուշագավառները գտնեաց, թիունա թիվուր կարծես հորինված Ըն բանդակային ընկայան համար։ Դիմեքն ունի թեպիու կողմանուն քաղաքան լուծում, որը առաջնում է խորորութեան ու լուսառավելութիւն հասացքից ոիք։ Թիրուի պուտացին նիստերը համայնքորդն մերժութիւնում են գնդեցին խորշերում, որոնց ներառմ անդադիման Ըն զանգակ բանդակայամերը նկեցեց մասնակիուց ձեռքինքին պահած մեկնանաները, առանձին նախապատճեն, վառույակետին փուլը...»

Ներյալիքնոյն կառարժեաբյուն համեյացող արև հուշարձանը վաղուց է գրավել մասնագետների ուշադրությունը։ Սորբոնի համալսարանի պրեֆեսոր Շառլ Դիլ խուօնով հայ ծորովը ճարուարապետության մասին մասնամշտակ է Գունդաստի վանքը։ «Այդ կրոնոյ ճարուարապետության մարդարին է։ — Շառլ Դիլց շուրջ հայրու տարի ան զրի է խորիրային նշանագր պիտուակն Ա. Զակարոսն ։ — ոս միջադարյան ճարուարապետության ու կրոնութիւն շանդակագրության է եղաւի հուշարձան է, որի ամենայն իրավաբար պատու է համարել Խլի դ-

1. R. Թորագետը, Նորբերտ Հայութի հայուապետության առողջության մասին. Բ. Եղան. 1968. թ. 75

Տաղմարձի ջրամ. երջ Մանուկցւոց գմբեց
Խաչմանք բան, մաստիք Երջ պրօռու,
Տաղմարձ ուրօն, Մանուկ ու Ինը Երջ ու մանուկ:

Խաչմանք ճարտարապետության հանրագիտարանը»⁷:

Խըթառիկ հարթաքանդակերպ առանձնանում է Անապատի կամ Նոր Վարազ և Նշան վանքը (1246 թ.): Եկեղեցը արևածայս դրան բարափոր կազմու ձևավոր քարերի վրա փորագլուած են տերութակներ, ինչպես նաև ավանդական-առեսպելական բնույթի, նույնակ հերթակությունից եկող գանազան պատկերներ — վճռով միմանց փաթաքված պրիֆոններ, մարդուն կողահարող թազուն.

7. А. Л. Якобсон, Из истории армянского средневекового зодчества. Гандзасарский монастырь («Исследование по истории культуры народов Востока», М.-Л., 1960, с. 144—158).

կենդանիներ՝ միահյուսված զարդերի հետ, որոնց մի մասի բռնակակռւյունը դեռև մոռմ են անմերժանելի:

Գեղարվեստական հարուստ հարդարանք ունեցող մյուս հոգարձանց Դասի վանքը է (կարողիկեն կառուցել է իշխան Վահոստների վիճը՝ Արգուխարուն 1214 թ.): Տաճարի հարավային ճակատի լուսամուտների երկու կողմերում իշխանացուներ Հասանի և Գրիգորի բանդակիներն են, որոնք ձեռքբերին ցույներ են կառուցյան մասրակերոց: Խելորատիկ նախշագարբույզ են ծածկված մյուս ճակատների, պատուսինի և հյուսիսային դռան շրջանակները:

Արցախի Զատիկ խոտեխն, անշուշտ, պետք է ինչու նաև Գոշավանքի (XII—XIII դդ.), Մա-

Տարբանք տեսարկ։ Ավագանի յաջ վանք
Կոնստանտին ք. Քրիստո և Մարտուն Օճազ ուղ.
General view. Holy Cross Monastery in Masisitam

կարավանքի գլխավոր եկողեց (1205 թ.) համապատ թմբառարքակի և Ս. Առաքածանիկի տարրացաներակազմութեց, որոնց իրավունք նև տայիս առ հուշարձան դասել Արքամարի, Գևանձամարի ու Եղիգևամալորի Լորպանցի (Ամարը) շաքրին։

Ուրեմն մը յայում նև կազմու Արքաի գլուխաների ձեռքով պատրաստված խաչքարեց որոնց հայկական առվեստի թերթ ամենափեսատիպ արտահայտությունն նև։

«Ու Խաչողվել է տանել Խարբուրանի յաշքարեր՝ — պում է Գ. Առաջինց, արքելուկ Դայի վանց և տեսենելով Արաւած վանանոր կողմից 1263 թ. կունցինեցված խաչքարեց, — սակայ թշրիւ այս նորուսին իննեց ժանյակեսերի հաստաման աներսականից Նորութքամբ ու բազմազանությամբ խափառաց չկա»*.

* P. Արքարքան, Խոշի իշխանություն Հ—XVI դր., էջ 244.

Խոյակ, IV դ., Մարտունու շրջան, ճարտար պյուղ
Կառուտել, IV ամ. Մարտունու շրջան, գյուղ: Վարչական կազմակերպության կողմէն համարվում է Տյառտար գյուղը:

Խոյակ, V դ. Բոլի Եղիշ համալիրի մոտ
Կառուտել, V ամ. Ելու կոմплեքսա Ցրի Եղիշի՝ Capital [5th c.], at the Bri Yeghis complex.

Մի քանի ըստիր խաչքարեր կապված են իշխան Հասան Զալալի և նրա կնոջ՝ Արգուխարուսինի անվան հետ: Հայուսի եւ Հավապատուկ վասնի Խաղաղականների տոհմական գերեզմանատան խաչքարերը, Խարբարականը ու Դիփիան Գրիգոր իշխանի կոնց՝ Սովիհայի կանգնեցրած խաչքարը Միայն Կոշիկ անապատում պահպանվել են մեկ ու կես տասնյակից ավելի խաչքար՝ ուսումնական գերեզմանում: Եզ ինչն է հետաքրքրական, որ շակի Նմանության սահմաններում հազարավոր խաչքարերից յուրաքանչյուրը ձևակերպին մասնաւուն իր ուրույն բնույթն ունի, նախշագարդերի բնորոշ կարգը: Դրանց հեղինակների երևակայությունը, հիրավի, սահմանները չի ճանաչել: Սակայն բոլոր դեպքերում արտահայտվել է ազգային Նվիրական մի գաղափարը: Դիպուկ է Նկատել Եղուարդա Մեծելայտիսը. «Խաչքարը՝ հայկական այդ ֆենոմենը, խորիրդանշում է այն տառապանցները,

ուրույնը, գոհերը, որ դաժան պատմությունը պահանջել է այս փոքրիկ, իինավորք ժողովրդից: Խսկ ամբողջ քարը սյարունակոյ բուսական նախշազարդերը գտնվում են տակիս այդ ժողովրդի կենսական ուժը, որի գծ անգոր են եղել դամանությանը, մահը, ցեղասպանությունը»⁹:

Առանձնահատուկ հետաքրքրություն են Ներկայացնում այս խաչքարերը, որոնց ժամանակակից զարդերի մեջ պատկերված են աշխարհիկ մոտիվներ. մեկնասների պատկերներ, գլխորական տեսարաններ: Դրանց կարևոր նյութը են տալիս միջնադարյան Հայաստանի կյանքի ու պայքարի ուսումնամիտության համար: Ի դեպ, ակադեմիկոս Հ. Օրբելյան Նկատում է, որ դրանք շատ դեպքերում եղել են հուշարձաններ և ոչ մոռկ մահարձաններ. «Մարտիկանց պատկերները ունեցող

⁹ «Գրական թերթ», 1983, 10 հունիսի, № 24.

խաշբարերը, — գրում է մեծանուն զիտականը, — ստուգին անգամ հայտնաբերվեցին Հայաստանի այս մասում, մատևպորապես Խաչնում, որ նման քանդակապատկերներ ու գարդերը նախասիրված ձև են եղել¹⁶:

Խաշբարերի հետ օրգանակե կապված էն Արգամ-Ռութիք միջնադարյան տուամասաբարերը: Գարեզին Հռոմեական մի ափքով մեջ է ըրում նշանակոր պատմառն Կրոտուս Խոսրու այս մասին, որ աղքերի արվեստը գերեզմաններից է միավում, և այնուհետև աբելացնում է «ուս ճշմարիտ է ոչ միայն նախնական ազգների համար, այլև հե-

Н. А. Орбелян, Бытточные рельефы на хачкарах крестовых каминов XI—XIII веков (Избранные труды, Ереван, 1966, с. 196).

տագա դարերի արվեստի նոր հոսանքների ընդունելության ժամանակը: Տապանաքարերի նշանավորությունը չի սահմանափակվում միայն քարգործ վարպետների գեղարվեստական ճաշակի ու հմտության առարձանույթի դրանց վրայի պատկերներում արտացոլում են գոտի ընակչության կենցարի, ծեսերի, առօրյա գրադինուսիքի, մասնավորապես զինավարությունների ու որդի տեսարանները, տարազը և այլն: Ըստ Եւբրյան, հանգուցյանի տուամասաբարի վրա տիտուր հիշատակագրությունների փոխարեն կամնելի ու պայցարի դրամորումների, Խուզինակ երաժիշտ-նվազածուների պատկերումը տրօրինակ կերպով արտահայտել է ժողովորդի լավատեսության, հարատևության, արդարության, հույսի գաղափարը:

Հարկով V—XIII դ. Մարտակերտ քարտ
Հարձակ, V—XIII ա., Մարտակերտի քառության
Djarkert, V—XIII centuries. Martakert district.

«Եգիպտոսի արվեստն ու մշակույթը,—
գրում է Գարեգին Հովհաննելը,—պատմու-
թյան մեջ իրենց բազմատեսակ երևոյթներով
որու անմահության հետ կապված հասկացո-
ղությունների մարմնացումն է: Հուսական
արվեստն ու գրականությունը իրենց բո-
լոր ճուղերով կապված են (և հասկանալի)
հոյսն ժողովրդի կրօնական ըմբռնումներով
միայն¹¹»: Մենք այստեղ կավելացնենք, որ
Արցախի տապանաբարեկ արվեստում կա թե
հոգու անմահության, թե կրօնական ու, թերևս,
ամենից շատ՝ կյանքի պահպանման ու հա-
րաբեռության գաղափարը:

Արցախի միջնադարյան մշակույթի մեջ
լայն տարածում են ստացել դեկորատիվ-կի-
րառական արվեստները: Նկատի ունենք կեն-
ցաղային գործածության իրեր՝ գավաթներ,
սափորներ, սկլոտեղներ, պղնձներ, տաշ-
տակներ, մոմակալներ, ճրագամաններ, գա-
թանախշեր, մաֆրաշներ, տոնական տարածի
տեսակներ և այլն: Որպես կանոն, դրանք
իրենց ընդհանուր ձևերով ու վրայի նախչե-
րով նմանվում են Հայաստանի մյուս նա-
հանգների համանման իրերին: Արցախիները
սակայն ավելի սիրել են մակերեսների ման-
րազարդումը: Դա տեսնում ենք հատկապես
շքեղ ճարմանդներ ունեցող արծաթյա (եր-
բեմն ուկեզօծ) գոտիների, գլխի թասակների
ու կանաց զարդերի վրա: Մեծ մասամբ
դրանք վերադիր ուռուցիկ ու սեադապատ
սալիկներ են, երկրաշափական ու բուսական
զարդեր՝ հաճախ միահյուսված կենաց ծառի,
հարաբեռության նշանների, կենդանապատ-
կերների ու թշնապատկերների հետ: Դրանց
վրա ագուցվում էին թանկարժեք ու կիսաթան-
կարժեք քարեր:

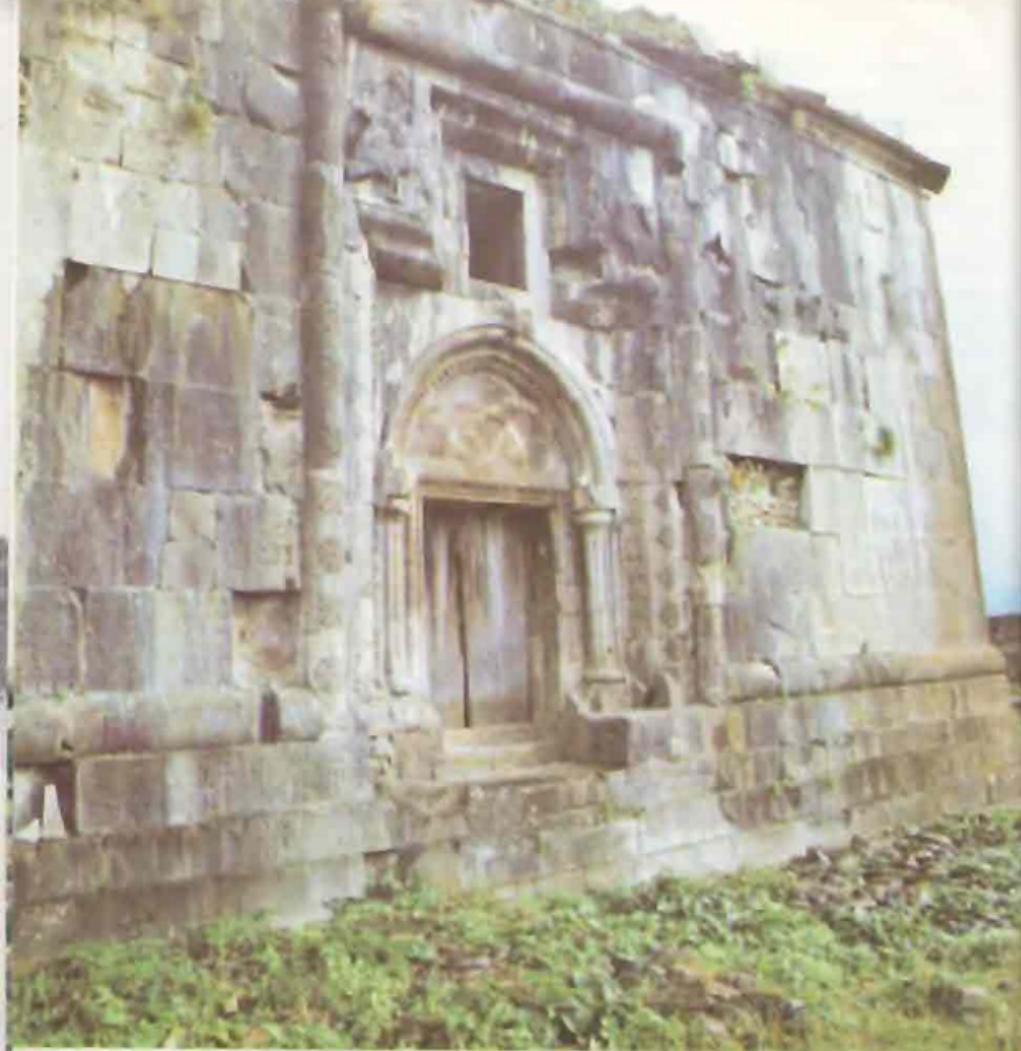
11. Գ. Հովհաննել, Գերեզմանական հին կորոյդները
և նրանց հնագիտական արժեքը հայ արվեստի պատ-
մության համար (Ելութեր և ուսումնակիրություններ
հայ արվեստի պատմության, Բ, Երևան, 1987, էջ 153)

Ճիշտ է, Արցախի քաղաքական պատմու-
թյունը նպաստավոր չի եղել դեկորատիվ ու
մասր արվեստների ողջ ժառանգությունը
պահպանելու համար (շարունակվող արշա-
վանները, ավերածությունները, թանը
շատ բան են կորստյան ու օտարության մատ-
նել), այնուամենայնիվ այն, ինչ հասել է մեզ
չափազանց արժեքավոր է:

Հիշտակենք առաջին հերթին մեր ձեռա-
գիր-մատյանների կաշվեր ու մետապյա կազ-
մերը: Դրանց վրա երբեմն տեղադրված են լի-
նում արծաթյա պատկերազարդ սալիկներ
(մեծ մասամբ կենտրոնում ու չորս անկյուն-
ներում): Թանկարժեք քարերով զարդարված
ուկեզօծ արծաթյա կազմ է ունեցել «Թարգ-
մանչաց» նշանավոր ավետարանը (Մատ.
№ 2743): Այն պատրաստել է տվել Գրիգոր
իշխանը 1301 թվականին: Ձեռագիրի հիշտ-
ակարանում այդ մասին կարդում ենք.
«... Եւ այր Մեծ իշխան Գրիգոր (Արցախի)
զարդարյալ պճնե զառ ուկուով և արծաթով
ի հիշտակ հոգոյ ամուսնոյն իր Ասփային...
պճնեալ շքեղացոյց նաև զուուր Աետարանս
ուկենկար կազմածովք»: Ցավել կարելի է մի-
այն, որ արվեստի այդ ընտիր նմուշը հա-
փշտակվել է XVIII դարում:

Կիրառական արվեստի գեղեցիկ մի նմուշ
է իշխան Հասան Զալալի դաշույին մուգ կա-
նաչ նեֆրիտե երախակալը (բռնակ), որն այժմ
պահպանվում է Էրմիտաժում: Դրա ներքինի ու գլխի
մասերը ծածկված են բուսամուտիվների նորոք
նախշազարդերով: Ի դեպ, բռնակի վրա փո-
րագրված է «Հասան Զալալ իշխան Խաչենոյ»:

Սյունիք-Արցախի մշակութային ընդհանուր
միջավայրի հետ է կապվում նաև Խոսակերաց
սուրբ Խաչի 1300 թվականի հայտնի մաս-
նառությունը: Գ. Հովհաննելը նշում է, որ այդ
մասնառությունը «Յուր հնությանը միակն է Արե-
վելյան Հայաստանի ուկերչական նման գոր-
ծերից, չիշաշված Կիլիկյան շրջանի մի քանի

Գնձավանքի դահլիճ (1261 թ.) աշխարհական եկեղեց

Հայոց պատմության աշխարհական եկեղեց

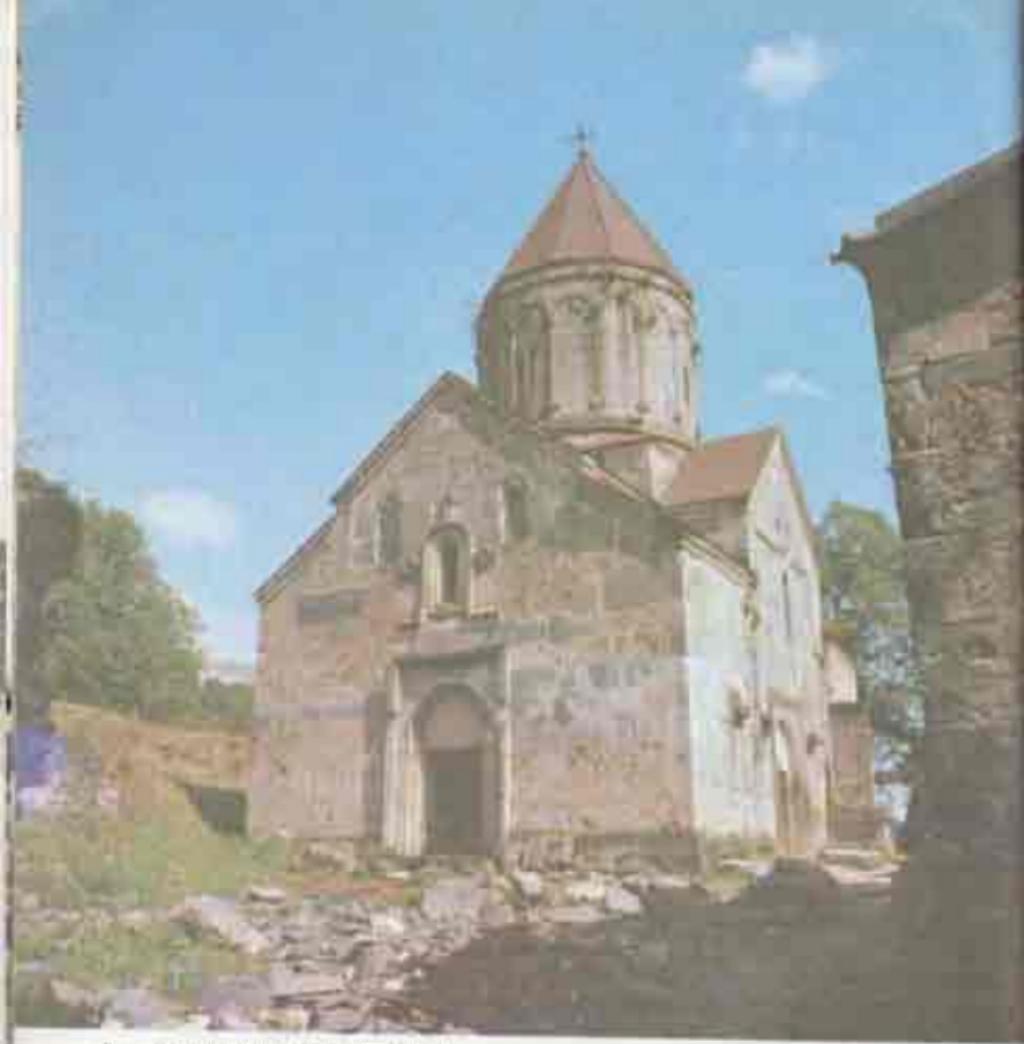
Narthex at Gndevazavank (1261), western wall

Գնչ վանք (1246 թ.) աշխարհական եկեղեց

Հայոց պատմության աշխարհական եկեղեց

Monastery of Gndevazavank (1241—46) southern facade

Հարութին վանքի համալիր (8—XIII դդ.)

Մինչեւրուսկ վանքը Արգավան (X—XIII դդ.)
Monasteries complex at Haghartsin (10—13th c.)

մնացորդները, ուստի և շատ արժեքավոր հայ մանր արվեստների պատմության համար^{1,2}: «Պատմություն Աղվանից աշխարհի» հեղինակ, XVII դ. պատմիչ Մովսէս Կաղանկատվացին վկայում է, որ Արցախ-Ռութիք աշխարհում դեռևս իր ժամանակ կային «ազգի-ազգի արուեստագործաց, որը զգիտութիւն ուկէծութեան և արծաթահալութեան և երկաթահալութեան և պղնձագործութեան ունեին»³:

Այժմ մի քանի խոսք դեկորատիվ-կիրառական արվեստի այն ճյուղերի մասին, որոնց վերաբերյալ մեզանում հնագոյն տեղեկությունները կապվում են Արցախի հետ: Դրանք բրոյա գործվածներն են: Արարական աղբյուրները հիացմունքով են խոսում Հայոց Արեւիցի կողմանց արհեստագործների աշխատանքի մասին: Ալ-Մաքսուլին գրում է, որ այդ երկրում արտադրած պաստառների ու գորգերի, որդան կարմրի, ծածկոցների ու ներկերի նմանը ինքն ոչ մի տեղ չի տեսել⁴:

Հայկական գորգի պատմության մեջ մի առանձին խումբ են կազմում «Արցախյան տեսակները»: Մի շարք մասնագետներ արցախյան գորգի պահպանված հին նմուշները կապում են XIII—XIV դդ. հետ: Ուշագրավ է, որ նույնիսկ «գորգ» անվանման առաջին հիշտակությունը հանդիպում է Արցախի Կապտավանք Եկեղեցու 1242—43 թթ. վիմական արձանագործային մեջ⁵:

Հիշատակագրություն ունեցող հայկական

հնագոյն գորգը ընդունված է համարել 1202 թվականից: Այն ստեղծվել է Արցախի Բանաց հայկական գյուղում (Գանձակի մոտ)⁶ Հետաքրքրական է, որ այդ գորգի ձարտարապետական-եռախորան հորինվածքը՝ միահյուսված բռւսական նախշազարդերի հետ, չափազանց հարազան է Արցախի XIII—XIV դդ. արվեստի սովորություններին:

Հնագոյն համարվող գորգերից մեկը ևս (XIII դ.) Արցախի կողմերից է՝ Ղազախ: Դրա վրա պատկերված է վիշապի և արծվի պայքարի մոտիկը⁷:

Ընդհանրապես արցախյան գորգերը, չնայած իրենց թեմատիկ տարբեր բնույթին ու տեսակներին, ոճական ու պատկերային սկզբունքներով կազմում են մեկ ամբողջություն: XVII—XIX դդ. գերակշռող թիվ են կազմել «Արծվագորգերը» որոնք փաստորեն ստեղծվել են «վիշապագորգերի» հենքի վրա: Արցախյան «վիշապագորգ» մի ընտիր նմուշ այժմ պահպան է Մյունխենի ազգագրական թանգարանում⁸:

Մի առանձին խումբ են կազմում «Օձագորգերը» որոնց նախշազարդ մակերեսի կենտրոնում, շրջանակների մեջ, մեծ մասամբ կենտրոնական կամ աշխարհի ծագման ու հավերժության գաղափարներն են արտահայտվել: Արցախյան աշխարհի վարպետները իրենց գործերում, լինի խաչքար թե տապանաքար, ճարտարապետական մակերես թե գորգ ու գորեկեն, բազմապիսի ու նույրը նախշազարդերի հետ մեկտեղ ձգտել են պատկերել ամենաստեղծ մարդուն, նրան վեհացնող աշխատանքն ու գործը: Եվ այդ առումով

^{1,2} Գ. Հովհաննես, Խաղբակյանը և Պոռշյանը հայոց պատմության մեջ, ի Ա. Վատ-պատ, 1928, էջ 189

³ Մովսէս Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի (Թիֆլիս) 1913, էջ 15

⁴ Բ. Ռուբերտյան, Խաչենի իշխանությունը X—XVI դդ., էջ 267

⁵ Կ. Ա. Թթմուրյան, Գորգագործությունը Հայաստանում, էջ 67

⁶ Վ. Ա. Թթմուրյան, Գորգագործությունը Հայաստանում, էջ 68

⁷ Վ. Ա. Թթմուրյան, Նշվ աշխ., էջ 68
⁸ Ա. Կազարյան, Արմանական կորու, Ա, 1985, с. 91

Ծիծեռնավանք (V—VII դր.) հարավ արևմեջից

Մոնաստիր՝ Շնուրնավանք (V—VI դար), Բնա ս յուր-արտօքա.

Dzidzernavank Monastery [5—6th ce.], from the southeast

Նրանց արվեստի բոլոր ճյուղերը մոտ են ու
նման միմյանց:

Պահպանվել են նաև երկրաշափական
զարդարնությ շատ գորգեր:

Արցախյան վարպետների արվեստը հատ-
կանչվել է գունային հարուստ պիտեմի մշակ-
մաքք, որոնք նրահետո զարդերի և հատ-
կապես երկրաշափական-ձարտարապետա-

կան մոտիվների առկայությամբ թողնում են
կորողային տպավորություն:

Գորգարվեստի հետ մերտորեն կապված է
եղել ձեռագործ-վարագույրների պատրաս-
տումը՝ ասեղնագործությունը, ապլիկացիա-
ները, հագուստների հյուսածն զարդանախ-
շերը:

Կիրակոս Գանձակեցին հիացմունքով է

Նկարագրում Հաբերի Կախտանգ իշխանի վկոց բարեպաշտ տիկին Արդուխաթունի հյուսած ձևուազրծները: «...Զարմանալի տեսաղաց, — գրում է պատմիչը, — ի մագոյ այնոց կակղագուսաց՝ ներկեալ պէսպէս և զանգան, գործ բանդակիկերպ և նկարեալ պատմերոց, ճշգրտագոյն հանուածովք թափարիսկանօք փրկչին և այլ սրբոց, որ հիացուցաներ գտնուղոն և որը տեսանեին, որինութիւն տային Աստուծոյ, որ ես կանանց իմաստութիւնն ուստայնանկութեան և հանձնար նկարակերտութեան...»¹⁹: Պատմիչը նկատի ունի իշխանունու և նրա աղջկների գործած չորս վարագույները, որոնք նվիրվել են Նոր Գոտիկի, Հաղպատի, Մակարան և Դադի վանցերին: Ասենց, որ այս վարագույների մասնաւան նկարագրությունից պարզվում է, որ որպանը, ըստ Եորյան, այն տիպի գործվածքներից են Եղեն, որոնց տեմինիկան կատարման տեսակները XVII դ. «Գորելեն» կոչվեցին: Կապէած ֆրանսիական մասութակալութերի արտագրուցյան հետ²⁰:

Նման հետաքրքրական մի այլ պատմություն կապվում է Վախտանգ Տամբիկի կոչոց՝ իշխանութիւն Խորիշչակի անվան հետ, որն իր շընադարձ ձեռագործներով «զարմացուցաներ զամենայն տեսաղոն ու զլողմն»²¹:

Հայ սկասմիչները բազմաթիվ վկայություններ են թողել նուրբ կտորեզենի զարդարյակաման, դրանցից պատրաստվող գեղեցիկ զգեստների մասին: Նկատի ունենա-

¹⁹ Կիրակոս Գուելակեցի, Պատմություն հայոց, Երևան, 1961, էջ 215:

²⁰ Անշաղաց, եթե հայ կանանց ձեռքի աշխատանքները պահանջեն ու հայութի գուստային նվազագիւղ, առա «գորելեն» անվանումը իր տեղը վայոց գիշած կիններ համարաբ մերժաւ» անձանանց և այդ տիպի գործածքների սկզբավորումը կապվեր Հայաստանի հետ:

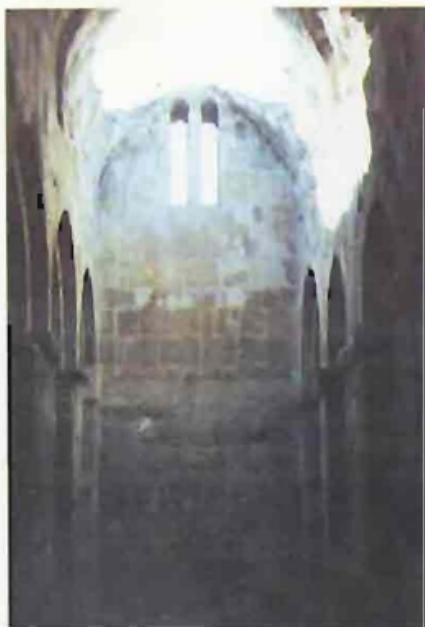
²¹ Կիրակոս Գուելակեցի, Պատմություն Հայոց, էջ 216:

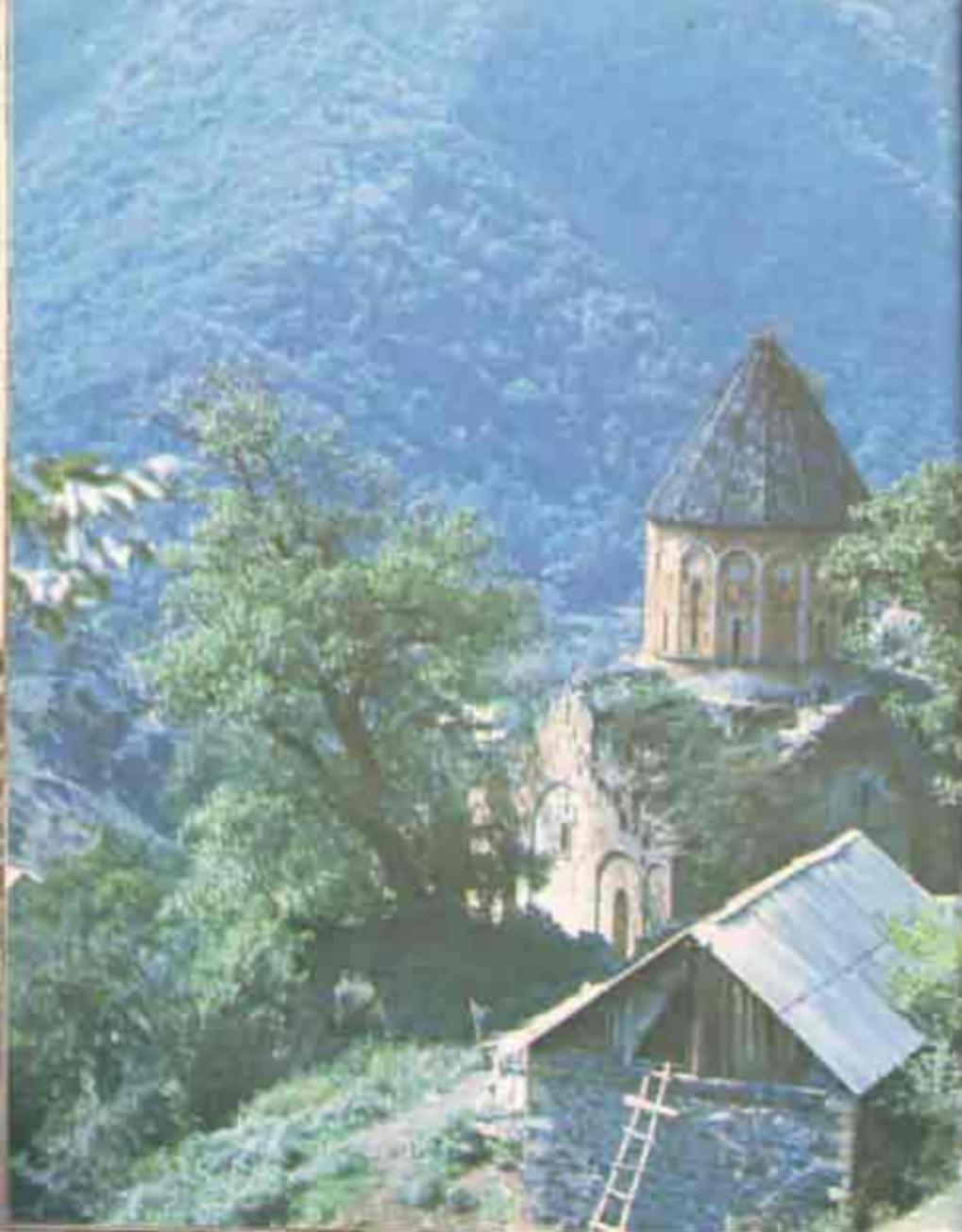
լով Սյունիքի ու Արցախի շնորհաշատ կանանց ձևագործ աշխատանքները Արտեփանոս Օրելյանը գրում է: «...և առին զգանձն ուսկոյ և արծարոյ անհամարս, և գոհարս ականց և մարգարտաց զշահառորդն բազմագին և ոսկեթել հանգերծից և թագարդրական ծիրակի, մարգարոսանեռն պատմուանց»²²: Նման տեղեկություններ հանդիպում են նաև Հովհաննես Դրասխանակերտցու մոտ:

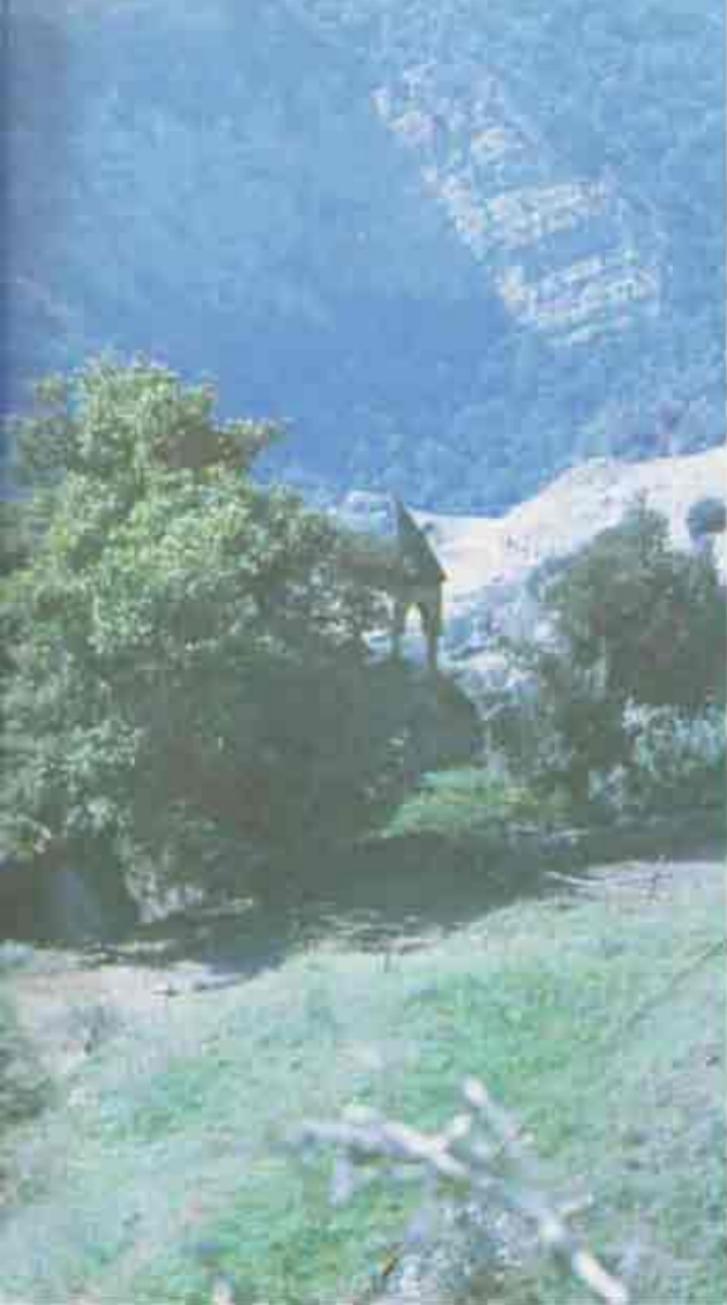
Արցախի մշակութային կյանքի հետաքրքրական երևույթներից է որմանակարգության արվեստը: Գյուղավոր հուշաքանց Վախտանգ իշխանի կոնց՝ Արդուխաթունի կողմից 121 գթ. կատուցան Դադի վանը և Կաթողիկէ եկեղեցու բեմաձակատի և, հասկապէս, հարավա-

²² Առնիկան Օքքեյան, Պատմություն Նահանջըն Սիստան, Թիֆլիս, 1910, էջ 33:

Սինետավանց (Վ – ՎԲ դր.) ենթքին տեսքը
Կոնստանտինոս Կապուտին (Վ – ՎԼ ամ.), առեւեր: Ծանրաբանակ Կոնստանտինոս (5–6th cc.), interior

Earthquake (M = 5.0) photo taken during
Station-type Raft (XII—XIII on 1. March 2008.
Sensitivity of Raft 11.7—130 s)
Ground motion

յին որմնի վրա հատվածաբար պահպանված որմանկարչության մնացորդների ընությունը թույլ է տախս Եսթաղդել, որ այստեղ եղել է միջնադարյան ընդհանուր սիստեմից զանազանվող մի շար, որի համար, հավանաբար, հիմք են ծառայել տեղական, գուցե և պարականոն նյութերը Նկարիչ-Վարպետը որմանկարների պատկերա-գաղափարական և գեղարվեստական խնդիրները լուծել է զուգահեռաբար Գծերի ու գույների հանգիստ ու բարեձև կառուցվածքը կորողային-տեկտոնիկ տպավորություն է հաղորդում կերպարներին: Դրան մասսամբ նըպաստում է նաև նախշազարդ գոտիներից պահպանված դեկորների պարզ ուրվագծերը: Ի դեպ, խորհրդանշական է, որ որմանկարների փրկված հատվածներից մեկը՝ «Սուրբ Ստեփանոսի քարկոծման» տեսարանն է ճշմարտության ու հավատին նվիրված մարդու ֆիզիկական բնաշնչման պատմությունը: Այստեղ ձևերի չափավոր այլափոխումն ու գծային լարվածությունը ուժեղացնում են պատկերի ներքին էքսպրեսիան, չնայած մեդմ տոնայնությանը՝ գլխավորապես խոլ շագանակագույնն ու հողականաչը, որոնք ստեպ-ստեպ աշխուժացվում են սպիտակին տվող օխրայով:

Որմանակարների առանձին հատվածներ պահպանվել են նաև Արագածոր գողոտրիկ եկեղեցում: Խչափես Դադի վանքում, այստեղ էլ, Նկարիչները համարձակ մոտեցում են ցուցաբերել՝ կանոնական պատկերների հետ մեկտեղ ներառելով սակավաթեավ հանդիպող թեմաներ: Թեմանկատում, օրինակ, հյուսիսից հարավ ծավալվում են երկու տաճարների ուրվապատկերները: Դրանք, հավանաբար, այլաբանական իմաստ են կրել: Մեծավատակ Լիդիա Դուրսովովն այդ կապակցությամբ գրում է. «Արցախում, ըստ ամենայնի, գոյություն է ունեցել տաճարներ պաշ-

տելու ինչ-որ սովորույթ. այլապես անհասկանալի պետք է համարվեր սրբապատկերների կողքին կամ երբեմն է՝ դրանց փոխարեն տաճարներ պատկերելով»²³: Թվում է, Արցախ աշխարհում XII — XIII դդ. վեր խոյացած ճարտարապետական տասնյակ փառահեղ կորողներն ինքնըստինքյան արդեն ժողովրդի մեջ կուտակված պաշտամունքի ու սիրո վկայությունն են: Նկարի կոլորիտը կառուցված է գունային հանգիստ համադրությամբ:

Ս. Առաքելոց վանքի (XIII դ.) որմանակարներում ուշագրավ աշխարհիկ մարդկանց պատկերներն են: Հյուսիսային պատի վրա պահպանվել է տոնականորեն հագնված ավատատիրոջ կերպարը. Նրա դիմացում որդու դիմանկարն է: Հորինվածքի առանձին մասերի ներդաշնակությունը պայմանավորվում է հիմնական արտահայտչական շեշտադրությամբ— ֆիգուրների հպարտ կեցվածքները, հազիվ նկատելի շենքի ուրվագծեր և չափի գգացումը մանրամասների մեկնաբանման մեջ:

Ընդհանրապես Արցախի որմանակարչության արվեստին հատկանշական են դառնում կորողայնության ու վերցագականության տարրերի օրգանական համակցումը կենդանի ու մարդկային գգացողության հետ: Եվ դրա հետ մեկտեղ պատկերագրական ու ոճական միասնությունը թույլ են տալիս խոսելու այդ ոճեղինի գեղարվեստական միանգամայն ուրույն ֆենոմենի մասին:

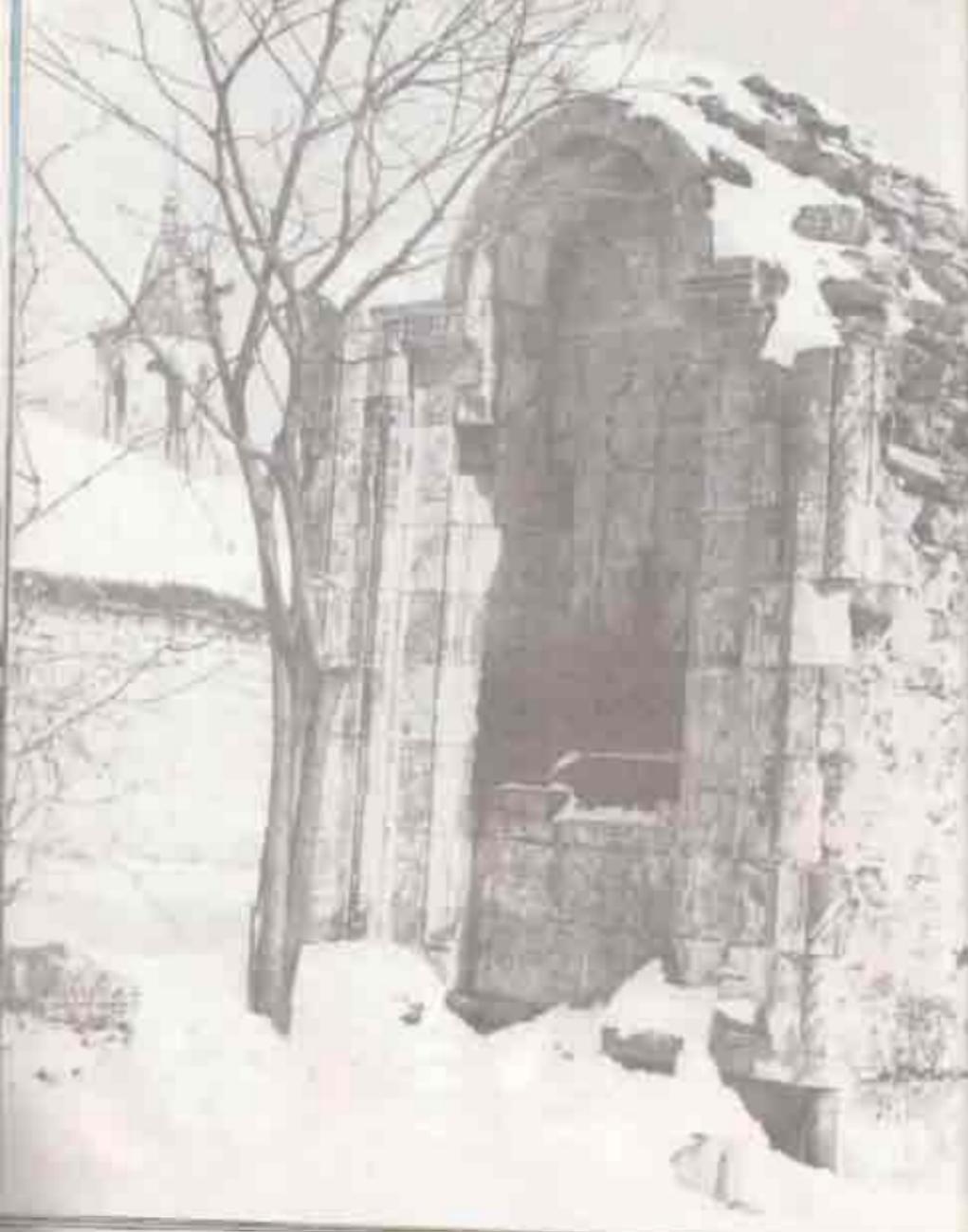
Արցախ-Ուտիժից հոլշարձանների թվին պետք է դասել նաև Կիրանց Նշանավոր եկեղեցին, (XIII դ.), որի որմները ամբողջովին ծածկված են նկարներով:

23. Л. А. Дурново, Очерки изобразительного искусства средневековой Армении, М., 1973, с. 153—154. Դուրսով տաճարների պաշտամունքի սովորույթ միջնադարում գոյություն է ունեցել (տոներու-

Մօն Արած ոք. Հակոբի պահապահ (XIII դ.)

Կղզայական տաճար վերափոխված է Ս. Հակոբ եկեղեց (XIII դ.).
Colonnade of St. Hakob Church in Mots Harants [13th c.]

Արցախի քաղաքական կյանքի համեմատաբար կայուն վիճակը նպաստում էր ոչ միայն տնտեսության բարգավաճմանը, նյութական հուշարձանների կառուցմանը, որի մասին խոսք եղավ Վերնում, այլև հոգևոր մշակույթի, մասնավորապես, ձեռագիր մատյանների ընդօրինակման ու պատկերազարդման աշխատանքներին: Ձեռագրերի հիշատակարանների տվյալներով Արցախ-Ռուսիայի XII — XVI դդ. գործել են շուրջ երեքից շոր տասնյակ գրչակենտրոն, որոնք սերտ կապերի մեջ էին գտնվում Սյունիքի հետ: Դրանցից առավել խոշորներում ստեղծվել են հայուրից ավելի մատյաններ:

Գրչության նշանավոր կենտրոններից մեկը Հայոց Արևելից կողմանց կաթողիկոսանիստ Գանձաարն էր:

Վանական վարդապետի շանքերով XIII դ. հիմնադրվում է Խորանաշատի գրչության արհեստանոցը: Այդ օրբունապետի աշխատությունների մեջ մասը ստեղծվել է հենց Խոռոնաշատուում:

Դեռևս 989 թ. հիմնադրված Թարգմանչաց վանքը ունեցել է իր գրչության կենտրոնը: Դ դեպ, երկար ժամանակ այդ վանքում է գտնվել 1232 թ. ընդօրինակված Գրիգոր Շաղկողի հայտնի Ավետարանը, որը հենց այդ վանքի անունով էլ կոչվել է «Թարգմանչաց»: Գրչությամբ գրավել են նաև Երից Մանկանց վանքում: Այն որպես ճարտարապետական հուշարձան մեծ արժեք չի ներկայացնում, բայց մի կարծ ժամանակ եղել է կաթողիկոսանիստ: Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահպանվում է 1214 թ.

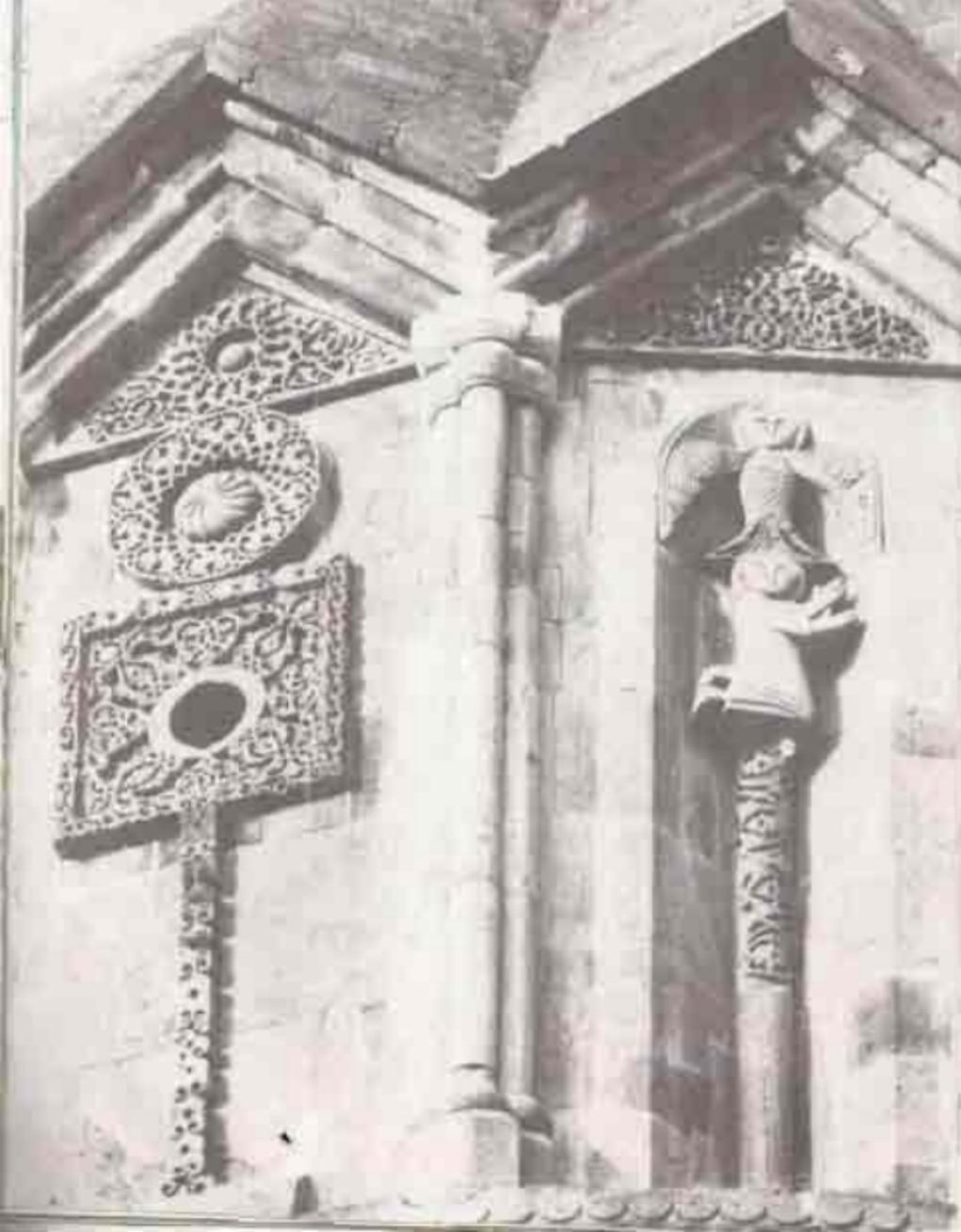
այդտեղ ընդօրինակված մի ընտիր Մաշտոց, սակայն ավելի շատ ձեռագրեր մեզ հասել են XIV — XVII դարերից:

Մեծ թվով ձեռագրեր են պահպանվել Ծարի ս. Աստվածածնի կամ Գետամեծի վանքից: Այդ գորոտրիկ մենաստանը հայտնի է եղել իրեն վանական ու կրթական հաստատություն: Գրչության խոշոր արհեստանոցներ են գործել նաև Գանձակում, Շուշիում, Շամախում, Գոշավանքում, Ամարասում, Թեղասերում և այլուր: Այդ մասին բացի հիշատակարաններից հետաքրքրական տեղեկություններ են հաղորդում նաև պատմական սկզբնադրյուրներն ու վիմսական արձանագրությունները:

Մեկ ուրիշ չափազանց հետաքրքրական փաստ ևս այս կապակցությամբ. Արցախ աշխարհում ընդօրինակված ու նկարազարդված ձեռագրերից բացի, քաղաքական միանգամայն նպաստավոր հանգամանքների բերումով Հայոց տարբեր նահանգներից, նույնիսկ դրիփ երկրներից, այսուղ հավաքվում էին բազմաթիվ ընտիր մատյաններ: Հասարակական որոշակի դիրք ունեցող Արցախի իշխանները, երբեմն հարկադրաբար, իրենց գորագնդերի հետ մասնակից դառնալով մոնղոլների կազմակերպած արշավանքներին, լինում էին զանազան վայրերում և ամեն գոնզ ձեռք բերում օտարված ու վաճառքի հանված հայոց ձեռագրերը ու դրանք տեղափոխում իրենց հայրենիք: Այդ կերպ Արցախի շշանավոր վանքերն ու ընտանիքները ձեռք էին բերում ընտիր հուշարձանները և հարըստացնում իրենց հավաքածուները²⁴: Կի-

Որմանակ խաչքար, 1346 թ Հայորությ շրջան
Խաչքար և տեղում 1346 թ, բարօն Գարդր
Khachkars in wall 1346, village of Vank region
of Hadrouth

²⁴ Ձեռագրերից զատ բերում էին նաև մետայի ու փայտի մշակման նմուշներ, կազմեր, եկեղեցական թանկարժեք իրեր, զանազան մատուցներ, վարագույներ և այլն:

րակոս Գանձակեցին Նկարագրում է, թե ինչպես մոնղոլները քրիստոնյաներին վաճառում էին նրանց սուրբ գրերը և ապա ավելացնում, թե հայ իշխանները «խնդրութեամբ առեալ, սփոհին յիւրաքանչիւր գաւառ, բաշխելով յեկեղեցիս և ի վանօրայս»²⁵: Ընդուրում, որպես ձեռագրերի փրկողներ Կիրակոս Գանձակեցին ի թիվս այլոց հիշտավակում է Զաքարիա Ամիրսպասաւարին, նրա հարազանաներին, Արցախի իշխան Գրիգոր Շարեցուն...

Թվարկենք հայ գրչության և մանրանկարչության մի խումբ մեծարժեք ձեռագրեր, որոնք XIII — XIV դր. բերվել են պատմական Արցախ և իրենց հետագա «կյանքով» տեղայնացվել ու կապվել մշակութային այդ միջավայրի հետ:

1. Մեծենք գյուղի 909 թ. ավետարանը (Մատ. № 6202):
2. Դիզակի Ցոր գյուղի 1040 թ. ավետարանը (Մատ. № 1252):
3. «Բեզոյնց» կոչվող XI դ. ավետարանը (Մատ. № 10090)
4. Հռոմկլայի 1166 թ. ավետարանը (Մատ. № 7347)²⁶:

²⁵ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, էջ 280

²⁶ Այդ մատուարի որշատակարանում պահպանվել է Արցախի իշխան Գրիգորի բոլած տողերը « Ե՞ւ Գրիգոր, որիի Համանայ և Դոփին, բուերորդի սպարապետացն Հայոց և Կորաց Զաքարիայի և Խանի Զաւուարան և զաջու սրբոց Ստուխաննուն, զոր ի բաղաբեն Կարսոն բնիք և տուաք թնկ հայրենական տուրք ուխոս մեր Խարոյի վանից» (Գ. Հովհաննես, Հիշտավարանը ձեռագրաց, Ա. Ասթիլիա, 1950, էջ 957—958)

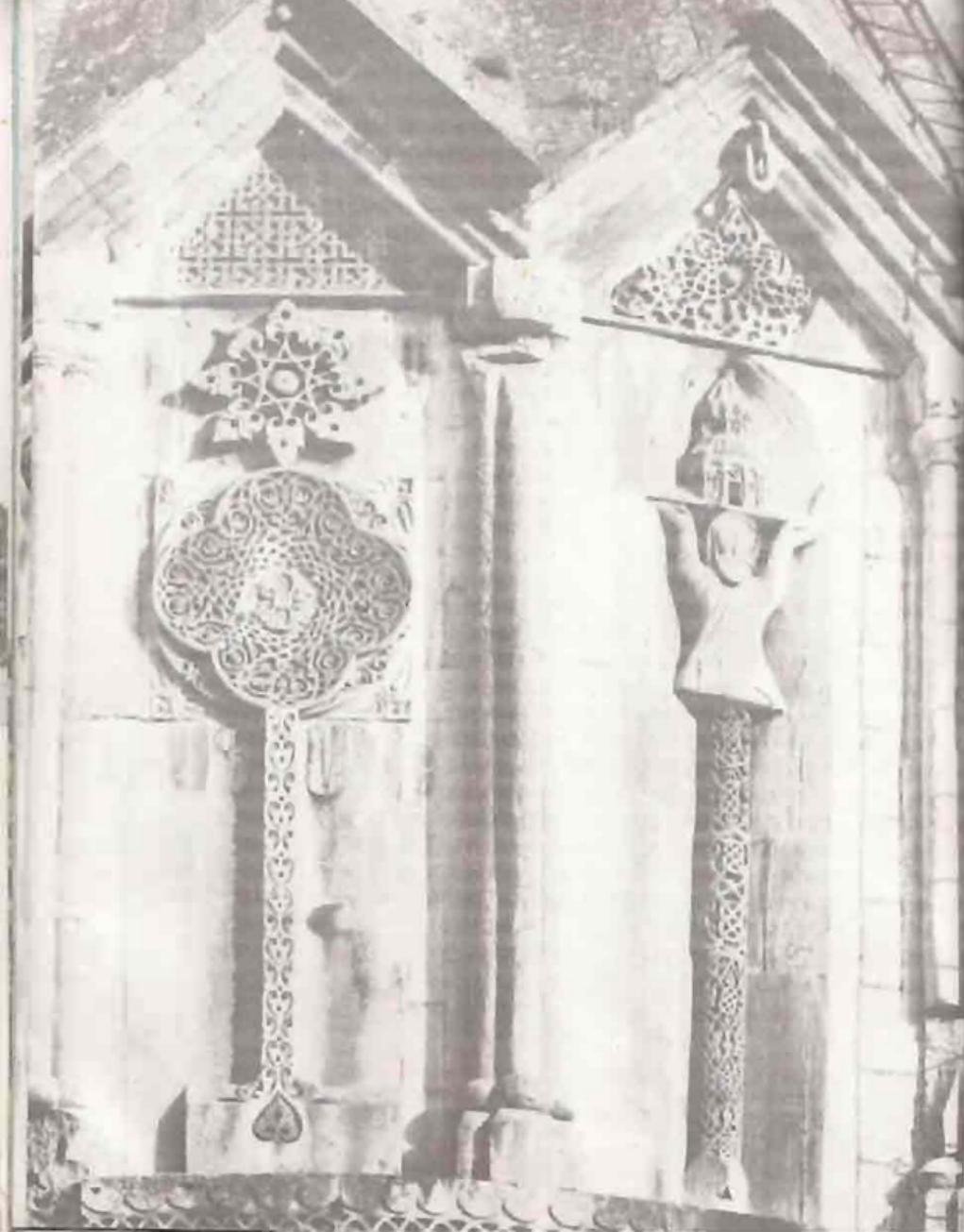
Թմբուկի բանդակներ, Գանձասար (1216—1238 թթ.)
Гандзасар Скульптуры на барабане церкви
(1216—1238 г.)
Sculptures on Drum, Ganzasat (1216—1238)

5. Ակնայում ընդօրինակված 1283 թ. ավետարանը (Մատ. № 6764)
6. Դրազարկի 1294 թ. ավետարանը (Մատ. № 2588):

Վերջապես Արցախ են տեղափոխվել հայ մատենական Նկարչության այնիսի գույն-գրոծոցներ, ինչպիսին է Ասիի միջավայրում ստեղծված «Հաղպատի» 1211 թ. ավետարանը (Մատ. № 6288, Նկարիչ Մարգարե), որը դառնում է Գետաշեն գյուղի Եկեղեցու սեփականությունը: Ընդօրինակությունից մի քանի տարի անց այստեղ է բերվել (մասսամբ Նկարագրդումներով լրացվել) այժմ ԱՄՆ-ում գտնվող 1237 թ. հայտի ավետարանը: Նման ճակատագիր է ունեցել նաև հանրահայտ «Թարգմանչաց» ավետարանը (1232 թ., Նկարիչ Գրիգոր): Ի դեպ, կան տարբեր կարծիքներ այս մատուարի Նկարագրդումների վերաբերյալ. որ այն բերվել է «Երզնկա-Թեռուոպալիսի» կողմերից և Նկարագրդումների մի մասը կատարվել են Արցախում:

Անա այս ճանապարհով տասնյակ ու հարյուրավոր ձեռագրեր են հուսել Արցախ հայոց հինավորություն Նահանգը, որը հատկապես XIII դ. հայոց ազգային առավել ամուր իշխանություն էր:

Արցախի մանրանկարչության արվեստի բրուն վերելքը սկսվում է XIII դ. և ընդգրկում XIV — XV դդ.: XIII դ. առաջին կեսում պատկերագրված ձեռագրերը (մասնավորապես Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 378 ավետարանը, 1212 թ. (ձեռագիրը կոչվում է Վախտանգ Խաչենցու անունով), № 4823 ավետարանը, 1224 թ. (իշխանութիւ Վասնի Զաջոյի անունով): Ապա փոքր ինչ ուշ՝ № 155, XIII դ. ժողովածուն, № 5669 ավետարանը (XIII — XIV դդ.), Երևանի մատենադարանի №№ 1288 և 1794 ժողովածուն և ավետարանը (XIII — XIV դդ.) ըստեղծվել են Արցախի նշանավոր գրչակենտ-

Դուներում: Թեմատիկ պատկերները դրանցում համեմատաբար թիվ են. թերևս առանձնանում է № 155 ժողովածուն, որտեղ հանդիպում են պատանի իշխան Կախտանգի, Հիսուսի և Պողոս առաջյալի մի քանի հետաքրքրական դիմանկարները: Հիշատակված ձեռագրերում մեծ մասամբ խորաններ են, անվանաթերթեր, ավետարանիչների դիմանկարներ և հարուստ լուսանցազարդեր՝ կատարված պրոֆեսիոնալ բարձր վարպետությամբ: Դեռևս ճարտարապետական կառուցվածքի հետքը պահպանող խորանների ու անվանաթերթերի վեհաշուր տպավորությանը նպաստում է հագեցված ու զվարք գունաշարը: Իշխում են մուգ թավշականաշնորհ դարշնաշագանակագույնը, որոնց հաճելի հնչեղությունը ու փափկությունը են հաղորդում սպիտակով պայծառացվաց կապրուի և մանուշակավարդագույնի փայլատակող երանգները: Խոկ ոսկու ցոլքերի առկայությունը դրանց տախու է ազնիվ տեսք: Ի դեպ, Նշենք, որ խորանների ու անվանաթերթերի ճարտարապետական ընդհանուր կորողային բնույթը, բուսական ու երկրաչափական զարդամոտիվների համաշափ դասավորությունները այդ մատյանները կապում են Արցախի և Սյունիքի արվեստի մյուս հուշաքանների գնդարվետական համակարգի հետ²⁷: XIII դ. գեղանկարչության խնդիրներին անդրադառնախու ակադեմիկոս Գ. Ն. Լազարյան նշել է,

²⁷ Նման մի քան ակնարկված է Վ. Ն. Լազարյանի յուտ (История Византийской живописи, М., 1947, с. 186)

Թմբուկի քանդակներ, Գանձարա (1216—1238 թթ.)
Гандзасар Скульптуры на барабане церкви
(1216—1238 г.)
Sculptures on Drum, Gandzasar (1216—1238)

Յ Արցախի միջնադարյան արվեստը

որ «Հայաստանի արևելյան և հյուսիսային շրջանների մանրանկարչությունը հիմնականում սերում է տեղական հին արևելյան սովորություններից»²⁸:

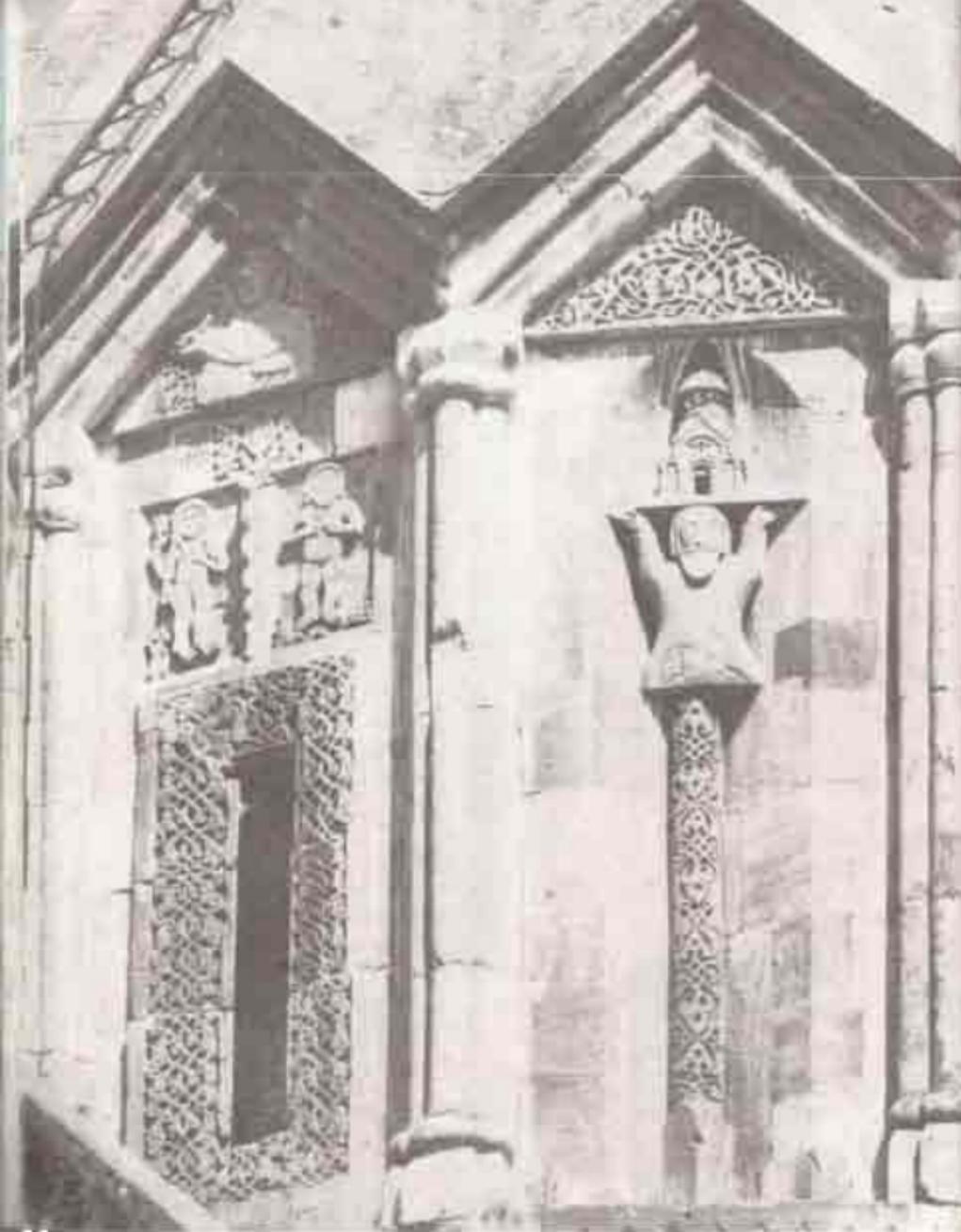
Հատուկ ուզում ենք շեշտել 1224 թվականը՝ ավետարանի (Կանենի իշխանութու) եզակի մանրանկարները՝ չորս ավետարանիշներն ու անվանաթերթերն, որոնք աչքի են ընկնում արտահայտման միջոցների հակիռությամբ, ներքին մեծ արտահայտչականությամբ ու դիմանիզմով: Հայ մշակույթի հմուտ գիտակ Լ. Ա. Դուրսովն այդ կապակցությամբ գրել է. «... անսովոր արտահայտիչ են այստեղ դեմքերը, վապետը ստեղծել է խորհող, ոգեշնչություն անձի ինքնամփոփ արտահայտություն և այդ բոլորը՝ զարմանալի պարզ արտահայտչամիջոցներով: Այստեղ, ավելի քան որևէ այլ դեպքում, արդարացվում է «նվազագույն միջոցներով առավելագույնին հասնելու» դրույթը»²⁹:

Կառահ կարող ենք ասել, որ «Խաչենցու» 1212 թ. և հատկապես իշխանութիւ Կանենու 1224 թ. Ավետարանների նկարազարդումները կարող են արժեքավորվել համաշխարհային բարձր ցուցանիշներով. դրանք ուրույնունի կատարյալ գոհարներ են, որի վկայությունը այն մեծ հետաքրքրությունն էր ուշանգչող զարմանքը, որ մատյաններն առաջացրին Վենետիկի 1988 թ. ցուցադրման ժամանակ:

XIII դ. երկրորդ կեսում և XIV դ. սկզբներին Արցախում ընդորինակված ձեռագրերից (համարում ենք երկրորդ խումբ) առանձնացնում ենք հինգը՝ Մատ. №№ 316, 6303, 4820,

²⁸ Այս առողմով չափազանց ուշագրավ է Կախուանգ Խաչենցու ավետարանի (№ 387) Աստվածամայոր մանկան հետ պատկերի ոճական ընդհանուրությունը Գեղարդի և Աստվածածինի բարարի որմանկարի հետ

²⁹ Л. А. Дурново, Краткая история древне-армянской живописи, Ереван, 1957, с.

24

4023 և 6319, բոլորն եր Ավետարաններ են: Դրանցում տեսնում ենք Նկարների հարուստ ցանկի և թեմատիկայի յուրատիպ ընտրություն, որը գրեթե չի հանդիպում հայկական մանրանկարչության մյուս դպրոցներում: Օրինակ, XIII — XIV դդ. հազվադեպ կարելի է տեսնել Հիսուսի մանկության (մասնավորապես «Փախուստ դեպի Եգիպտոս», «Մանուկ Հիսուսի քարոզը տաճարում»), առաջների («Իմաստուն և հիմար կույսեր»), մեղսագործության (Աղամն ու Եվան իմաստության ծափ տակ) -թեմաները, որոնք խիստ հետաքրքրական մեկնարանություն են ստացել:

Նոյնիսկ կանոնական համարվող «Ավետումն», «Ծնունդ», Տյառնընդառաջ», «Ուտիվա», «Հարություն», «Համբարձում» Նկարներն ունեն հորինվածքային եզակի մեկնարանություններ: Կարելի է ասել, որ Արցախում ձևավորվել է ավետարանական պատկերաշարի մի նոր, սակավադեպ հանդիպող ազգային տարրերակ:

Ոչ պակաս ինքնատիպ են այդ մանրանկարների ոճական առանձնահատկությունները: Գեղեցիկ ոճավորումներով կատարված «կամերային» ֆիգորներն ասես ձևվլում են զարդարյին տարրեր մանրամասների ու

լայն շրջանակների համակարգի հետ, թողնելով թատրականացված յուրօրինակ դեկորի տպավորություն:

Գրավիչ է դրանց գունաշարը՝ մանրանը-կարչության ոճական բնորոշ կողմերից մեկը: Այստեղ հիմնականում նուրբ, նույնիսկ փոքրիչնչ խուլ տոներ են, որոնք չունեն սիմվոլի հասնող նյարդային հակադրությունների լարում կամ աշխույժ անցումների ու պայծառ երանգների շահեկանություն: Նկարներն ասես պարուրված լինեն արծաթա-վարդագույն երանգի թափանցիկ քողով, որի տակից վայելչորեն շողով են զմրուստայ թավ կանաչը, երկնագույնն ու նարնջամանուշակագույնը, ստեղծելով հեթիաթային մի պատրանք, որն ասես մաքրում, լուսավորում է մարդու հոգին, ստեղծում բանաստեղծական զվարք միշավայր:

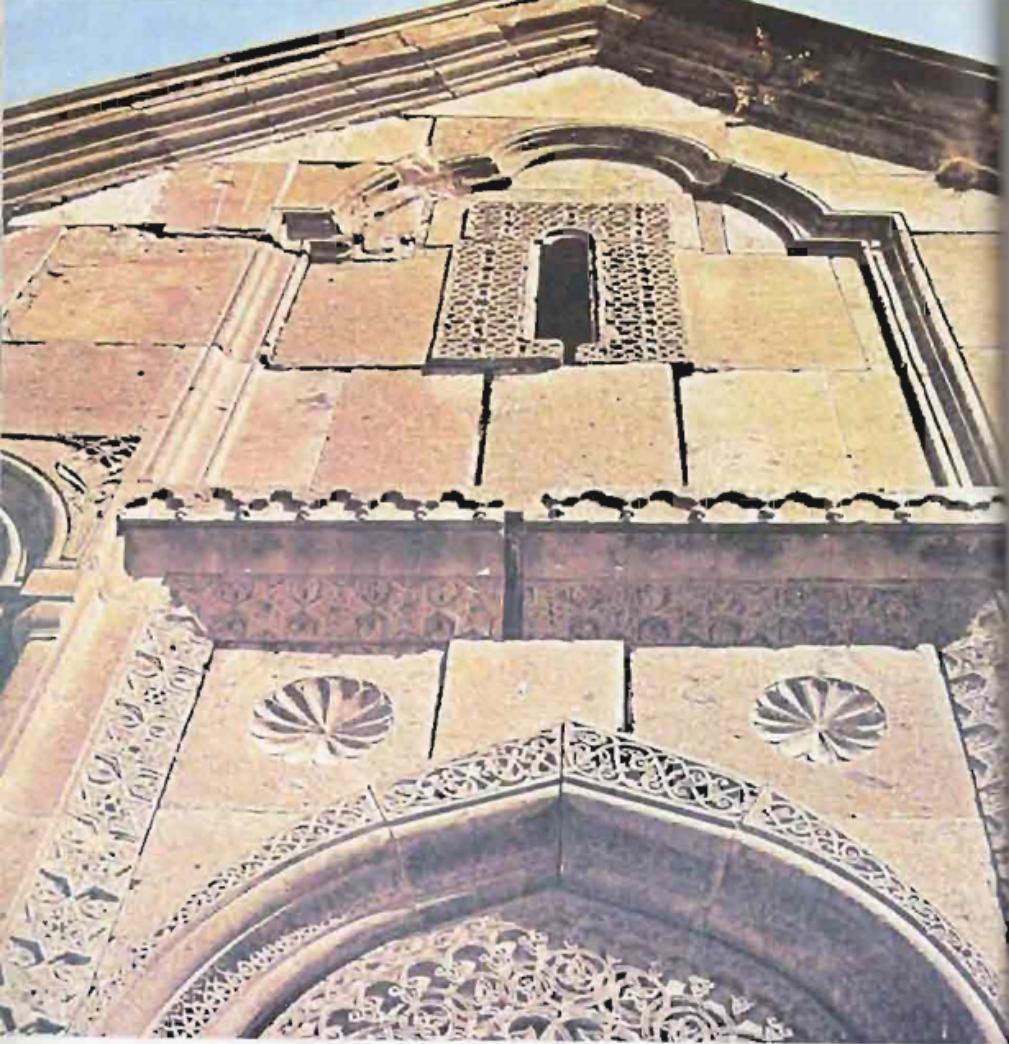
Համառոտակի այդպիսին է Ներկայանում մեզ Հայոց պատմական Արցախի միջնադարյան մշակություն: Հիրավի, Արցախում ստեղծված բարձր արվեստն ու գրականությունը պատիվ կարող է բերել ամեն մի քաղաքակիրք ժողովրդի, իրավունք վերապահելով նրան պատվավոր տեղ գրավելու համաշխարհային մշակությի գանձարանում:

Գանձար քանդակներ, Գանձասար (1216—1238 թթ.)

Гандзасар Скульптуры на барабане церкви

(1216—1238 г.)

Sculptures on Drum, Gandzasar (1216—1238)

Գոշավանք, Ս. Գրիգոր եկեղեց, հայթառանդակները (1231 թ.)

Гошаванк. Рельефы церкви св. Григора (1231 г.).
Bas reliefs, St. Grigor Church, Goshavank [1231]

Арцах является одной из древних провинций исторической Армении, расположенной в восточной части Малого Кавказа. Страна эта, изобилующая полноценными речками, густыми лесами, плодородными лугами, граничила на севере и северо-востоке с армянской провинцией Утиком, частично, со страной Алуанк, на западе — с грузинскими владениями, а на юге соприкасалась с Сюником, достигая до северных берегов озера Севан, вплоть до Гехаркуниха. На различных этапах исторического развития границы эти иногда смещались, однако коренной, центральный Арцах всегда оставался крупным административно-политическим объединением, игравшим значительную роль в политической и культурной жизни армянского народа.

Еще на заре V века армянское население Арцаха и Утика, утверждая независимость своих владений, не раз выступало на борьбу против персидского ига. Предки арцахских и утиksких князей вели свое происхождение от династии

Араншахиков, предком которых, согласно преданию, был легендарный Айк.

Согласно историческим источникам, в IX веке армянские князья Арцаха храбро сражались против арабских завоевателей. В этот период владелец Малого Сюника — Хачена, князь Сахл Смбатян, настолько утвердил свое положение и стал пользоваться таким авторитетом, что арабы признали его «право царской властью управлять Арменией, Иверией и Алуанком».¹ В конце этого же столетия власть в Арцахе переходит к сыну Сахла Смбатяна — Амаму Благочестивому, с именем которого связано восстановление княжества в Восточном армянском крае или в армянском Алуанке.²

В X в. Арцах, наряду с частью Утика,

¹ Мовсес Каланкатуци, История страны Алуанк, перевод с древнеармянского, предисловие и комментарий Ш. В. Смбатяна, Ереван, 1984, с. 166.

² Б. Улубабян, Хаченское княжество в X—XV вв. Ереван, 1975, с. 75 (на арм. яз.)

входил в состав Багратидского царства. В это же время на территории хаченского княжества образовалось независимое царство Парисос, существовавшее однако недолго: в 40-х годах XI в. Арцах, Утик, как впрочем и вся Армения, были захвачены кочевыми сельджукскими племенами.

В период сельджукского владычества арцахские и сюникские князья не раз поднимали знамя борьбы за освобождение. Политическим и моральным оплотом этой борьбы в XII веке явились мр-гущественные князья Захариды, занимавшие значительные посты при грузинском дворе. Возглавив грузино-армянское войско, они сумели очистить от сельджуков не только пределы Грузии, но и многие провинции Армении, в том числе Арцах и часть Утика.

Военные и политические успехи способствовали не только идеям консолидации и самоутверждения наций, но создали также благоприятные условия для развития культуры и искусства. На общем фоне расцвета мирной созидающей жизни особое значение приобретает активная деятельность княжества Внутреннего Хачена, одним из первых утвердивших свою независимость. Основателем этого княжества был Вахтанг Великий (1120—1150 гг.), которого сменил Асан Великий (1150—1181 гг.). Следующим правителем княжества был сын последнего—Вахтанг Тантик (ум. 1214 г.), женившийся на княгине Хоришиах—дочери верховного главнокомандующего объединенным грузино-армянским войском, Саргиса Захаряна.

Вахтангу Тантику наследовал Асан Джала (1214—1261 гг.), бывший наи-

более значительным деятелем в истории княжества Восточного армянского края. С первых же дней своего правления Асан Джала сделал многое для восстановления экономики Арцаха и особенно для создания и процветания здесь очагов духовной культуры. Историки Киракос Гандзакци, Степанос Орбелян, Иованнес Ерзинкаци, бывшие современниками великого хаченского князя, отзывались о нем с большим почтением.

Однако, благие намерения князя были прерваны начавшимися в середине XIII века монгольскими нашествиями. Деятельный хаченский князь и его соратники прилагали все усилия для сохранения условий, благоприятствовавших развитию культуры и строительной деятельности.

Населению Арцаха постоянно приходилось бороться—с одной стороны против захватчиков, прибегая иногда к методам тонкой дипломатии, к уступкам, иногда же к открытым военным столкновениям; с другой стороны, ценою великого душевного и физического напряжения, продолжать развивать свою культуру.

Однако, со временем, сокращались возможности равноправной политической борьбы, сокращались и экономические возможности. Государственная административная система Арцаха постепенно теряла свою целостность. Уже в XV, а особенно в XVI—XVII вв., владения хаченских князей постепенно дробятся и на их территории образуются отдельные провинциальные области, которые получили названия меликств, явившихся последними остатками армянской административной власти в данном регионе. Само наименование «Арцах» теряет былое обозначение единого административно-политического образования, а поскольку большая часть провинции со времен Асана Джала была включена в состав хаченского кня-

Եղեղյան Բրի Եղցի համալիրում (XIII դ.) ճարտ Խաչենկ
Церковь в комплексе Бри Ехни Архитектор
Хаченик (XIII в.)
Church of Bri Yeghtsi complex (13th c.)
arch. Khachenik

Guldhornen (1216—1238 m.)
Lanxväg (1216—1238 m.).
Gavelnatur (1216—1238).

жества, то область эта стала именоваться «Хачен».

Такова вкратце политическая история Арцаха.

Говоря о культуре Восточного армянского края первым долгом следует упомянуть ее богатую литературу, формирование которой связывается с именем выдающегося деятеля IX века—Амама Аревелци (Благочестивого), одного из отпрысков княжеского рода Араншахиков.

Выходцем из арцахской области Паприсос был известный историк Иованнес Саргавак (1045—1129), которого именовали «мудролюбом», «великим учителем», «софистом».

Иованнес Саргавак оставил нам богатое наследие—труды по различным областям научной мысли: естествознанию, календароведению, эстетике, этике, теологии.

Писал он и стихи (широкую известность получило одно из его стихотворений—«Слово мудрости», тема которого связана с проблемой истоков искусства). Наиболее яркой фигурой на литературном и научном поприще Арцаха был Мхитар Гош—гениальный представитель юридической мысли средневековья (1120—1213 гг.). Он был ученым, законодателем, баснописцем, педагогом, общественным деятелем. Его также восхваляли современники, именуя «великим учителем», «мужем прославленным, исполненным глубокими знаниями». Помимо «Судебника», им составлен также Сборник притч, представляющий большую ценность.

Если в «Судебнике» изменения в общественной жизни, появление новых взаимоотношений автор пытается систематизировать на основе законодательства, то в притчах, баснях, он достигает того же с помощью наставлений. Темой басен являются проблемы общественной жизни, быта, вопросы взаимоотношений как отдельных личностей,

так и целых слоев населения, различных классов общества. Проблемы эти приобретают особую важность в деле выявления социально-политических особенностей действительности той эпохи.

Сборник басен, составленный Мхитаром Гошем, является в то же время первым примером появления в средневековой Армении светской литературы.

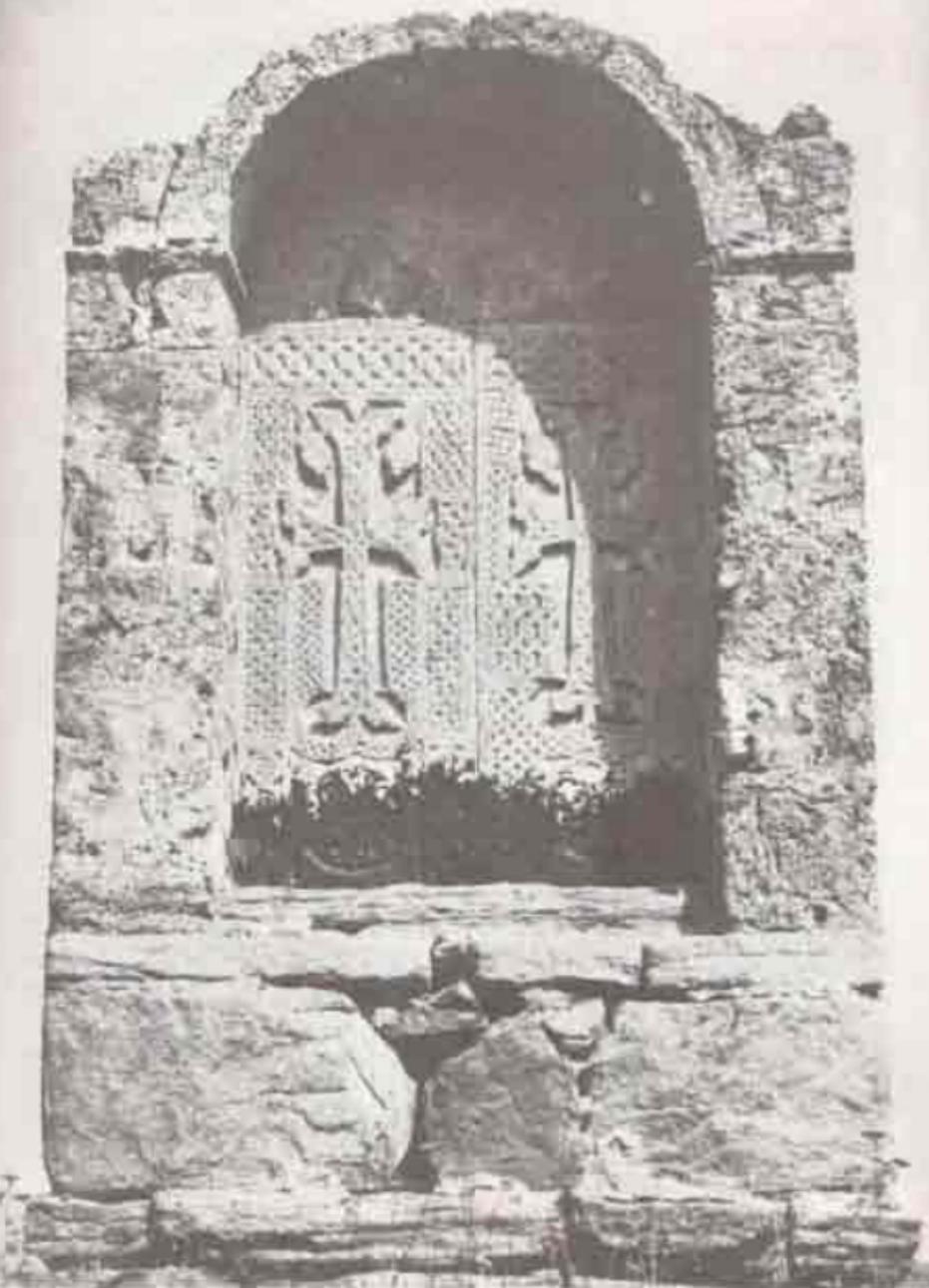
К числу учеников Мхитара Гоша принадлежал другой крупный деятель Арцаха — вардапет Ванакан Таущеци (1181—1251 г.г.). В Хоранашате Ванакан создал свою школу, в которой вел преподавание различных наук. Из числа его учеников вышла целая плеяда известных историографов XIII века—Вардан Аревелци, Киракос Гандзакеци, Григор Акнерци, Степанос Орбелиан, Мхитар Айриванеци. «Эта плеяда летописцев,— писал А. Мнацаканян,— и основанные ими очаги образования составляют славу армянской учености того времени».

Архитектурные памятники Арцаха снискали сегодня мировую славу.

Древнейшим из них является монастырь в Амарасе, основанный Григорием Просветителем в начале IV века, строительство которого было завершено его внуком, епископом Григорисом. В V веке, над могилой последнего, царь Вачаган III Благочестивый построил часовню, сохранившуюся и по сей день. Символично, что именно в Амарасе, в начале V века, Месроп Маштоц основал свою первую школу. Начиная с этого времени и вплоть до XV—XVI вв., монастырь в Амарасе сохранял значение важного центра духовной культуры.

Арцах явился той областью Армении, где строительная деятельность, особен-

Приишվակ խաչքար, 1246 թ. Աշկենակի շրջան
Хачкар в стене, 1246 г., Аскеранский район
Khachkars in wall [1236]. region of Askeran

Քանդակներ Նոր Վարագավանքից, Նոր Վարագ վանք (XII—XIII դդ.)

Тематические рельефы, монастырь Новый Варагаванк (XII—XIII вв.).

Thematic bas reliefs, Nor Varagavank Monastery [1237].

но в XII—XIII вв., достигла исключительного расцвета.³ В это время были построены монастыри Аванпук (1163 г.) и Богородицы в Валугасе (1184 г.), Хатраванк, основанный в 1204 году, церковь Кармир (1221 г.), монастыри Моро-Дзо-ро (1213 г.), Гтыч (1241 г.), св. Богородицы в Царе (1301 г.) и др.

³ Сегодня на территории Населенного Карабаха насчитывается около 1600 исторических памятников архитектуры.

Однако подлинной славы удостоились такие памятники как Гандзасар (1216—1238 гг.), Дадиванк (1213 г.), монастыри Хоранашат, Нор Гетик и св. Знамения в Нор Вараге, церкви Киранц, Макараванк (все они построены в XIII в.), которые являются жемчужинами строительного дела не только Арцаха, но и всей Армении. Здесь находились и крупные центры духовной культуры данной провинции.

Одной из особенностей архитектур-

ных памятников Арцаха является их обильное украшение скульптурным рельефом. Наиболее значительным в этом отношении является монастырь Гандзасар, построенный князем Асаном Джалилом. После церкви Сурб Хач на острове Ахтамар,—это второй уникальный памятник Армении чудесно соединяющий архитектуру и скульптуру. Наружные стены храма украшены как отдельными фигурами—Христос, Богоматерь с младенцем, так и целыми композициями—«Грехопадение», «Распятие» и др. Последняя сцена, вместе с крупным крестом, представляет собой великолепный

образец высокого горельефа. Вся композиция настолько впечатляюща, что архитектура здания, его высокий барабан, купол и карнизы кажутся фоном, служащим для лучшего восприятия скульптуры. Купол имеет пирамидальную форму с наклонными, веерообразно спускающимися сторонами, благодаря чему создается своеобразный свето-теневой ритм. Барабан украшен красивыми нишами, внутри которых расположены различные скульптурные группы—заказчики с макетом в руках, орнаментальные узоры, розетки и пр.

Этот высокохудожественный памят-

Рельефы хачкара (хачкар). XII—XIII вв., Цахкадзор.
Тематические рельефы (фрагмент хачкара), XIII в., Аскеран.
The relief bas reliefs, detail of Khachkar, [13th c], Askeran

Четырехугольный рельефный фриз (XII—XIII вв.)
Книгоры. Монастырь Даши (ХII—ХIII вв.).
Ошмян. Monastery of Dash. [12—13th cc.]

ник давно уже привез к себе внимание специалистов. Проф. Парижского университета Шарль Дилье говоря об армянской архитектуре, особо отмечает монастырь Гандзасар.¹ Приблизительно сто лет спустя видный советский учёный А. Якобсон назвал этот памятник жемчужиной архитектурного искусства: «Это уникальный памятник средневековой архитектуры и монументальной скульптуры, который по праву следует считать энциклопедией армянской архитектуры XIII века».

Свообразием рельефных украшений выделяется также монастырь св. Знамения в Нор Вардаге. В тимпане западного входа церкви имеются рельефные изображения как библейского, так и мифологического содержания, восходящие иногда еще к язычеству (трифоны с персидскими шеями, птица, клюющая человека, различные животные, вплетенные в орнаментальные узоры—содержание многих из этих изображений не всегда поддается расшифровке).

Другим памятником, богато украшенным рельефами и фресками, является монастырь Дадианик, главная церковь которого построена в 1214 г. супругой князя Вактана, Аргу-хатун. По сторонам окна на южной стеле храма сохранились рельефные изображения хняжеских сыновей—Асаш и Григора, представленные с макетом церкви в руках. Рельефными узорами покрыты и другие части церкви—фронтоны, обрамления окон, а также портал северного входа.

Говоря об архитектуре Ариаза, следует также упомянуть Гошаванк (XII—XIII вв.), главную церковь Макариванка (1205 г.), алтарная преграда которой богато украшена рельефами, благодаря чему этот памятник по своей значимости сопоставим с такими шедеврами армянского зодчества и живописи, как храм на острове Ахтамар, Гандзасар и Нораванк в Ехегнадзоре (Амгу).

Большинство изображений отличаются

Т. Торумянн. Материалы по истории армянской архитектуры, т. II. Ереван. 1948, с. 23 (на арм.).

А. Л. Якобсон. Из истории армянского средневекового зодчества. Гандзасарский монастырь // в кн. «Исследования по истории культуры народов Востока», М.—Л. 1960, с. 144—158.

хачкары Арица. Г. Анохин, побывавший в Дадиванке, по поводу хачкаров, поставленных там в 1283 году настоятелем монастыря Агапасом, писал: «Мне доводилось видеть сотни хачкаров, однако этим двум, благодаря их невообразимо тонким коужевным узорам и многообразию форм—нет равных».⁶

Несколько прекрасных хачкаров связана с именами князя Асана Джалаля и его жены Аргу-хатун. Хорошо известны хачкары, установленные на могилах представителей рода Хахбакянов близ монастыря Авалтук. Большой интерес представляет хачкар, установленный на могиле Аспы—жены князя Григора Доянца. Лишь на территории скита Кошик сохранилось счище полутора десятка хачкаров с изображениями воинов. И что примечательно—в рамках опреде-

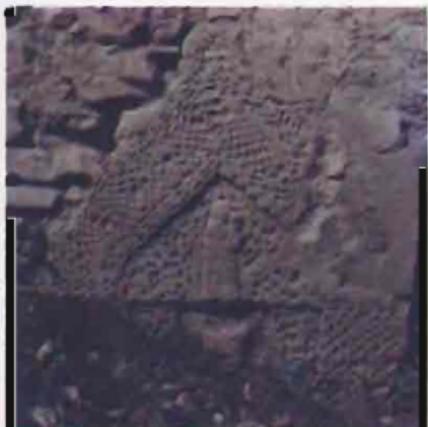
ленной стилистической близости каждый из этих хачкаров отличается своеобразием своего оформления. Творческая фантазия ваявших их мастеров поистине беспредельна. В этом отношении очень метко замечание Э. Межелайтиса: «Хачкар—это армянский феномен, символизирующий те страдания, те жертвы, которые жестокая судьба требовала от этого маленького древнего народа. А все растительные узоры, покрывающие камень, свидетельствуют о жизненной силе этого народа, против которой были бессильны жестокость, смерть и геноцид».⁷

Особый интерес представляют те хачкары, в ажурных узорах которых помещены изображения светского характера—это портреты ктиторов, военные сцены, дающие весьма ценный материал для изучения быта и жизни средни-

⁶ Б. Улубабян. Хаченское княжество в X—XVI вв. с. 244.

⁷ Газета «Гракан терт», 1983 г., 10 июня, №24.

Խաչքարի բեկար, XII—XIII դր., Հաթերք
Фрагмент хачкара, XII—XIII вв., Атерк.
Fragment of Khachkar [12—13th cc], Hatherk

Քանաքեռնարք. XI—XII դր., Հատիք գյուղ
Скульптурный орнамент, XI—XII вв., селение Хатик.
Sculptural ornament [11—12th cc], village of Hatis

Խաչքար՝ պարզ պատճեն՝ XII դ.- Երևանի գյուղ
Կոշի, փառաբանված խաչքար, XII դ., գյուղը Դրամաձու.
Blackstone, fragment of khachkar (12th c.) village of Dzhalaz.

вековой Армении. Академик И. Орбели заметил, что качкары далеко не всегда являлись могильными камнами: «Крестовые камни с изображениями людей были обнаружены впервые в той части Армении, где вообще излюбленна орнаментация рельефами, где на стенах храмов, помимо ктиторских групп, обычных и для других местностей Армении, встречаются довольно большие рельефные сцены, в именно — в Хачене».

Средневековые могильные плиты, сохранившиеся на территории Арцаха-Утика, органически связаны с хачкара-

ми. Гарегин Овсепян, приводя слова известного историка Крауса о том, что искусство народов начинается с надгробных камней, добавляет: «это несомненно верно не только для первобытных народов, но и для искусства последующих веков».

Значение надгробных панелей не ограничивается тем, что они отражают искусство и умение мастеров-каменщиков; в изображениях, помещавшихся на них, нашли отражение различные стороны быта той эпохи, повседневных занятий людей, военные игры, сцены охоты, отдельные эпизоды обрядов и пр. По существу, взамен печальных надписей в память усопшего, на этих панелях видим многочисленные изображе-

И. Орбели. География рельефа на хаченских крестовых камнях XII-XIII вв. в кн. «Избранные труды», Ереван, 1963, с. 196.

ния, которые красноречиво повествуют о его жизни, занятиях, и пр., своеобразно отражая тем самым оптимизм народа, его веру в справедливость и долговечность.

«...Искусство и культура Египта,— писал Гарегин Овсепян,—наряду с многообразными другими аспектами, воплощает в себе идею бессмертия души. Греческое искусство и литература всеми своими сторонами связаны с религиозными восприятиями лишь греческого народа».⁹ Здесь мы хотим добавить, что искусство арцахских могильных плит отразило как идею бессмертия души и религиозные восприятия, так и, причем главным образом,— идею сохранения и долговечности жизни.

В средневековой культуре Арцаха значительное место занимают памятники декоративно-прикладного искусства. Мы имеем в виду предметы бытового использования: чаши, кувшины, подносы, медные котлы, корытца, подсвечники, лампады, скалки, мафраши, виды праздничной одежды и пр.

Как правило, своими общими формами и украшениями они схожи с подобными же предметами из других районов Армении. Однако у местных арцахских мастеров были и свои особенности—они отдавали предпочтение мелким узорам, которыми обильно покрывали поверхности своих изделий. Это особенно хорошо видно на роскошных серебряных, (иногда позолоченных) пряжках поясов, на головных и других женских украшениях. Большой частью они выполнены в технике накладных черненых пластин, украшенных геометрическими и растительными орнаментами

⁹ Г. Овсепян, Древние могильные памятники и их археологическая ценность в истории армянского искусства, в кн. «Материалы и исследования по истории армянского искусства», т. 2, Ереван, 1987 с. 153 (на арм. яз.).

4 Արցախի միջնադարյան արվեստը

ми, в которых часто повторяются темы древа жизни, знаков вечности, в сочетании с фигурками животных и птиц. Украшались они также драгоценными и полудрагоценными камнями.

Правда, политическая история Арцаха не способствовала сохранению предметов декоративно-прикладного искусства (многое было утеряно в годы бесконечных войн, нашествий и грабежей), тем не менее, то что сохранилось позволяет составить хотя бы приблизительное представление об искусстве местных умельцев.

В первую очередь следует отметить переплеты и оклады рукописей Арцаха. На некоторых из них видим покрытые узорами серебряные пластины (обычно одна пластина помещалась в центре и четыре по углам). Знаменитое Евангелие «Таргманчац» имело украшенный, позолоченный оклад, выполненный в 1311 г. по заказу князя Григора Допянца, о чем читаем в памятной записи: «... и великий муж, князь Григор (арцахский) украсил пышно сию (книгу) золотом и серебром в память души святой супруги его Аспы... украсил также святое Евангелие окладом с золотыми картинами». Остается лишь сожалеть о том, что оклад этот не сохранился до наших дней.

Другим прекрасным образцом прикладного искусства Арцаха является рукоять кинжала князя Асана Джалаля, выполненная из темнозеленого нефрита, хранящаяся сейчас в Эрмитаже. Нижняя часть рукояти и ее головка покрыты изящными растительными узорами. На рукояти сохранилась надпись: «Асан Джалал князь Хачена».¹⁰

Следует отметить, что с арцахской культурной средой связывается еще один известный памятник—мощехани-

¹⁰ И. Орбели, Нефритовая книжалная рукоять с армянской надписью, в кн. «Избранные труды», Ереван, с. 135

Нагорный. Гаггопинк (XIII в.)
Хачкар, монастырь Даде (XIII в.).
Кнашхар. Дадеванк (13-й в.)

Церковь святого Григория. Фрагмент бронзового дверного
Рельефное изображение льва, Тандзакар
Relief showing lion, Gndzasar.

Հայոց կրթութեան համար իշխանութեան Տարբագալաքան աշխատանք (Հայոց կրթութեան համար իշխանութեան Տարբագալաքան աշխատանք, 1203 թ., սկավ Կոփէ, Մարտակերտի շրջան)

тельница 1300 года, та, называемая «Хотакерац сурб Ишан». Г. Овсепян отмечает, что эта мосхехранительница «в ряду сохранившихся ювелирных изделий является единственным по своей древности памятником Восточной Армении, не считая нескольких остатков подобных предметов в Киликийской Армении и поэтому представляется чрезвычайно важным для истории армянского прикладного искусства».¹¹

Г. Овсепян. Хаխбакиц или Прощаны в истории Армении, т. 1. Вагаршапат, 1928, с. 189.

Автор «Истории страны Алулик» Мовес Каланкатаци (VII в.), свидетельствует, что в Арцахе-Утике уже в его время были «многочисленные мастера, умевшие плавить и изготавливать изделия из золота, серебра, железа и меди».¹²

Теперь приведем сохранившиеся древнейшие свидетельства о различных отраслях декоративно-прикладного искусства, развивавшихся в Арцахе, в частности об изделиях, изготавли-

Мовес Каланкатаци. История страны Алулик. Тбилиси, 1913, с. 15.

шихся из шерсти. Арабские источники с восторгом упоминают работы ремесленников Восточного армянского края. Аль-Максуди пишет, что ему нигде не приходилось видеть таких ковров, покрытых и таких красок, какие производились в этой стране.¹³

В истории армянского ковроделия особое место занимают изделия Арица-ха. Некоторые исследователи древнейшие сохранившиеся образцы арицахских ковров датируют XIII—XIV вв.

Примечательно, что даже первые упоминания наименования «ковер» (cover)

Б. Чубибаш. Халқының әңгамасында X—XVI
ж.

встречаются в энграffitiческой надписи 1242—1243 гг. на стене арцахской церкви Каптаванк¹⁴.

Древнейший дошедший до нас армянский ковер, датируемый 1202 годом, был сделан в Аргахе, в армянском селении Бананц (близ Гандзака)¹⁸. Ковер этот украшен композицией из трех хоранов, покрытых растительным орнаментом. Хораны эти и их орнаментация сходны с подобными же изображениями в арцахских рукописях.

Другой древний армянский ковер так-

¹ К. Карадарян. Шамшицинская археологическая экспедиция в 1935 г. (В. С. Темурджян. Ксиропелис в Армении. Ереван, 1955, с. 66.) В. С. Темурджян, ук. соч., с. 67.

же относится к XIII веку и также своим происхождением связан с Арицахом (выполнены в Казахе). На нем имеется интересное изображение борьбы дракона с орлом.¹⁶ Большую группу составляют ковры, покрытые лишь геометрическими узорами.

Вообще арицахские ковры, несмотря на тематическое разнообразие, стилистически едини и составляют целостную группу.

В XVII—XIX вв. получили распространение ковры, известные под названием «Арицагорг» (ковры с изображе-

нием орлов), которые были созданы на основе ковров, называемых «Вишанагорг» (ковры с изображением драконов). Один из подобных образцов арицахского происхождения хранится ныне в Этнографическом музее в Мюнхене.¹⁷

Особую группу составляют ковры, именуемые «Оцагорг» (ковры с изображением змей), в центральной части которых представлены узоры, символизирующие идеи вечности и мироздания.

Мастера Арицаха, будь то ваятели, создавшие хачкары или украшавшие стены

¹⁶ Там же.

Бащабаштар կենցարախի բանտակերպ (XVII դ., Շահումյան շրջան)
Могильная плита с бытовыми рельефами (XVII в., Шахумянский район).
Tombstone with reliefs presenting everyday life (XVII c. region of Shahumian).

церквей, миниатюристы, иллюстрирующие рукописи, вязальщицы ковров и гобеленов,—все они, используя многообразные возможности орнаментики, большое внимание уделяли также изображению людей, прославлению их труда и деланий. Эта характерная черта объединяет различные виды искусств, процветавших в Арцахе.

Отличительной чертой арцахского изобразительного искусства является особенность цветового восприятия: при богатстве красочной гаммы и многообразии орнаментальных мотивов, манера исполнения преимущественно обобщенная, придающая памятникам некоторую монументальность.

С ковроделием был связан и другой вид искусства—изготовление занавесей, выполнявшихся с применением различной техники: вышивки, аппликации, вязания. Киракос Гандзакеци с восхищением описывает работу именитой мастерицы Арзу-хатун, жены арцахского князя Вахтанга Хаченци. Она «очень помогла (церкви)—сделала вместе со своими дочерьми из очень мягкой, покрашенной в различные цвета козьей шерсти прекрасный, всем на диво, занавес-покров для святого алтарного возышания, украшенный точно отражающими страсти Спасителя и иных святых накладными узорами и вышитыми изображениями, которые всех приводили в восхищение».¹⁸

Армянские историки оставили многочисленные свидетельства об искусстве изготовления тонких тканей с богатой вышивкой, использовавшихся для пошива праздничной одежды. Степанос Орбелян о мастерцах Сюника и Арцаха пишет, что изготавливавшаяся ими из пурпурса и парчи царская одежда украшалась тончайшей вышивкой с применением золота и серебра, бриллиантов и

жемчуга.¹⁹ Подобные сведения имеются и в сочинении Иоаннеса Драсханакерти.

В искусстве Арцаха особое место занимает фресковая живопись. Наилучшим образом этого вида искусства Арцаха являются росписи Дадиванка. Исследование сохранившихся остатков фресок главной церкви этого монастыря (особенно в апсидах и на южной стене) свидетельствуют, что вся система росписи отличается большим своеобразием. Это позволяет предположить наличие местной традиции, возможно связанный с апокрифической литературой. Мастер росписей в равной мере по-новому решает как проблемы иконографического, так и живописного плана. Спокойная гармония структуры рисунка и цвета сочетаются с монументальной техникой. Этому способствует также простота рисунка декоративных фризов. Символично, что один из сохранившихся фрагментов росписи иллюстрирует тему мученической смерти св. Стефана первомученика—историю физического уничтожения человека, предданного своей вере.

Усиление здесь некоторой деформации форм и определенная напряженность в рисунке усиливают внутреннюю экспрессию композиции, несмотря на мягкую тональность общей гаммы, в которой преобладают коричневые и землисто-зеленые краски, оживляемые местами светлой охры.

Отдельные фрагменты росписей сохранились также на стенах небольшой церкви Аракадзор. Здесь, также как и в Дадиванке, художники смело включают в изображения неканоничные, редко встречающиеся темы. Например, в конце апсиды с севера на юг развернуты контуры двух храмов, имевших видимо символическое значение. В этой связи

¹⁸ Киракос Гандзакеци, История Армении, Ереван, 1961, с. 216

Степанос Орбелян, История провинции Сисакан, Тбилиси, 1910, с. 133—134.

Տաղակարգավոր կեցազային քաղաքակերպ (XVII դ., Շահումյան շրջան)

Мозаичная пластика с бытовыми рельефами (XVII в., Шаумянский район).

Tombsstone with reliefs presenting everyday life (17th c. region of Shahumyan)

Л. А. Дурново писала: «Должны были существовать особые причины почитания каких-то определенных храмов, чтобы их изображения могли заменить изображения святых и апостолов».²⁰

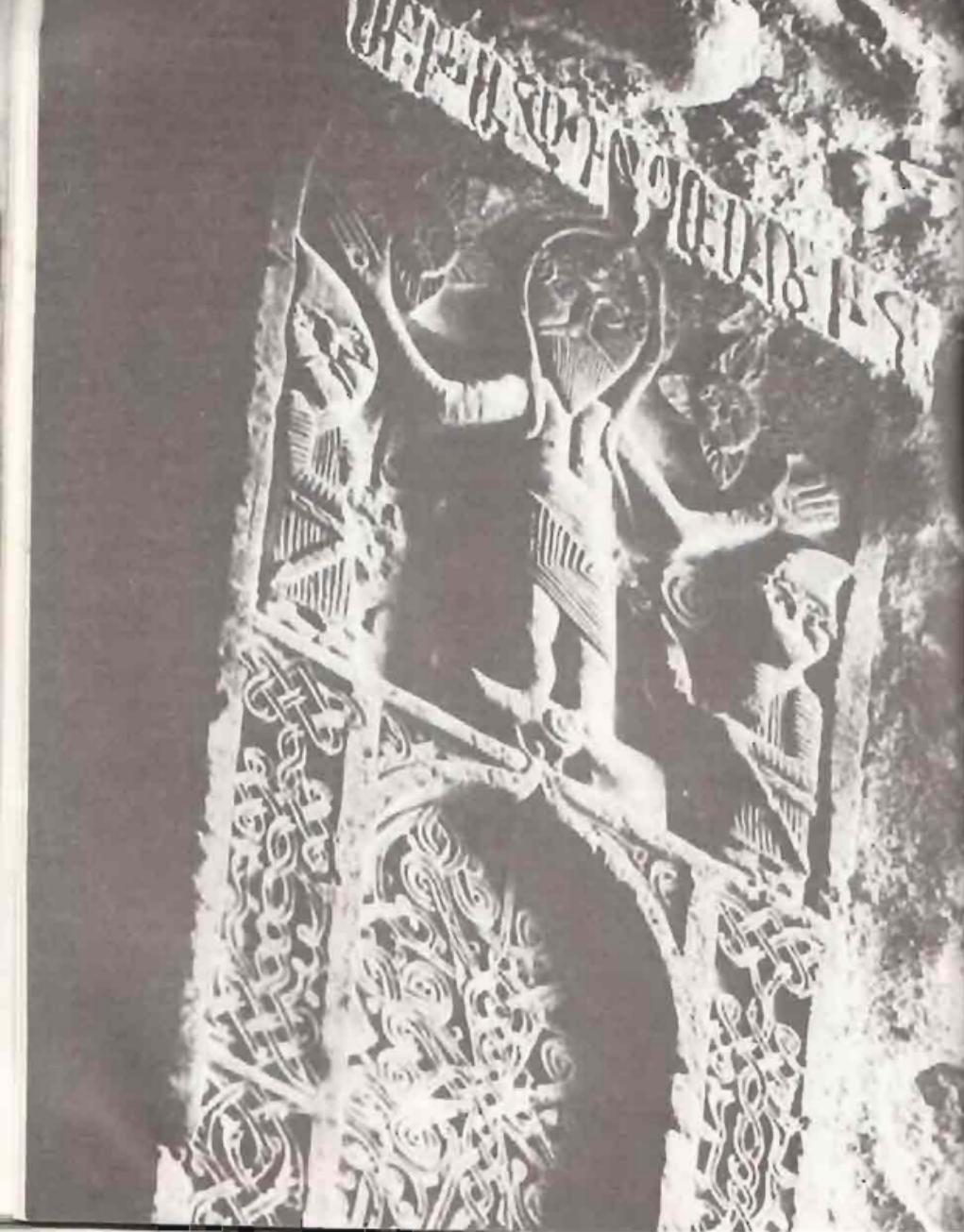
Интересны образы светских персонажей в росписи монастыря Аракелоц (XIII в.). На северной стене церкви сохранилась фигура князя в праздничном одеянии, а напротив—портрет его сына. Гармония отдельных частей компози-

ции обусловлена продуманной соразмерностью средств выражения, торжественностью поз фигур, легкостью контуров архитектурных кулис и глубоким чувством меры.

Характерными особенностями арцахских росписей становится органическое соединение монументальности и абстрактности с истинной человечностью. Если еще принять во внимание единство иконографии и стиля, то можно утверждать о своеобразии художественного феномена искусства этого региона.

К числу памятников Арцаха-Утика принадлежит также и церковь Киранц (XIII в.), стены которой были сплошь покрыты фресками.

²⁰ Л. А. Дурново, Очерки изобразительного искусства средневековой Армении, Москва, 1979, с. 153. Отражением существования в средневековые почитания храмов являются праздники в их честь.

Сравнительно стабильная политическая жизнь Арцаха способствовала развитию не только экономики, но также культуры и искусства, в том числе и искусства книжной живописи. Согласно данным памятных записей в Арцахе на протяжении XII—XVI вв. действовало около четырех десятков скрипториев, тесно связанных со скрипториями Сюника. Из созданных в этих скрипториях рукописей свыше ста сохранились до наших дней.

Одним из крупнейших центров письменной культуры Арцаха был Гандзасар, где находился престол католикоса Восточного армянского края.

Стараниями вардапета Ванакана в XIII в. был основан скрипторий в Хорашате, где этим великим учителем было создано большинство его трудов.

В монастыре Таргманчац основанном еще в 989 году, также имелся скрипторий. Именно в этом монастыре долгое время хранилось замечательное Евангелие 1232 года, иллюстрированное художником Григором, названное по месту своего долгого хранения Евангелием Таргманчац.

Другим центром письма являлся монастырь Трех Отроков. Не представляя большой ценности как архитектурный памятник, монастырь этот на короткое время явился престольным—там восседал католикос Арцаха в первой половине XIII в. Самая ранняя рукопись, вышедшая из скриптория монастыря Трех Отроков, датируется 1214 годом. Однако наибольшее количество рукописей дошло до нас от периода XIV—XVII вв.

Значительное количество рукописей было создано в скриптории при монастыре Богородицы в Царе. Эта неболь-

Խաչկար 1556 թ., Բանանց գյուղ, Աստվածածինի եկեղեցի

Распятие, хачкар, 1556 г., селение Бананц, церковь св. Богородицы

Crucifixion, Khachkar [1556], St. Astvadsatsin Church, village of Banants

шая обитель известна своей школой.

Крупные центры письменности имелись также в Гандзаке, Шуше, Шамхоре, Гытчаванке, Амарасе, Тегасере и в других местах. Обо всем этом узнаем не только из памятных записей, но также из исторических источников и эпиграфических надписей.

Еще один очень интересный факт: помимо рукописей, переписанных и иллюстрированных в Арцахе, в скрипториях этой провинции скопилось немало рукописей, созданных в других центрах армянской письменности и по воле случая привезенные сюда. В период монгольского владычества арцахским князьям приходилось участвовать в их завоевательных походах, во время которых они нередко выкупали армянские рукописи и привозили их в свои владения.²¹ Таким образом, арцахскими князьями было приобретено немало избранных образцов книжной живописи, обогативших как частные, так и церковные собрания рукописей данной провинции.

По сообщению Киракоса Гандзаке известно, что монголья награбленные ими рукописи продавали христианам. Армянские князья с великой радостью скупали их и помещали в церковные и монастырские хранилища своих владений.²² В числе князей, выкупавших и тем самым спасших рукописи, Киракос называет амирспасалара Захария и его близких родственников, а также арцахского князя Григора Допянца.

Перечислим те иллюстрированные армянские рукописи, которые в XIII—XIV вв. были привезены в Арцах и получив «новую прописку» сыграли определенную роль в развитии местной школы книжной живописи.

²¹ Помимо рукописей, приобретались также различные предметы прикладного искусства—церковная утварь, занавеси и пр.

²² Киракос Гандзаке, История Армении, с. 279—280.

Հատված տպանաքարից XVII դ., Թարգմանչաց վանք, Խորանակ գյուղ

Могильная плита, украшенная рельефами, XVII в., монастырь Таргманчаци.

Tombstone decorated with reliefs [17th c.], Targmants Monastery

1. Евангелие 909 года, хранившееся в селении Мецшен (Матенадаран № 6202).
2. Фрагмент Евангелия 950 года, вший в Сборник, созданный в монастыре Хоранапат в 1252 году (Матенадаран № 2273).
3. Евангелие Бетюнц XI века, долгие годы хранившееся в селении Талыш провинции Джраберд (Матенадаран № 10099).
4. Фрагменты Евангелия 1040 года, хранившегося в селении Цор провинции Дизак (фргм. Мат. № 1252).
5. Евангелие XI века, хранившееся в церкви св. Иоаннеса в городе Гандзак (не сох.).
6. Евангелие 1166 года, написанное в Ромке по заказу епископа Аракела (Матенадаран № 7347).
7. Евангелие 1283 года, написанное священником Степаносом и долгое время хранившееся в церкви Иоаннеса в городе Гандзак (Матенадаран № 6764).
8. Евангелие 1294 года, написанное в Дразарке (Мат. № 2588).

Перечень этот можно было бы увеличить, однако добавим к нему лишь еще три рукописи, которые по праву принадлежат к шедеврам армянской средневековой книжной живописи:

1. Ахпатское Евангелие 1211 года, которое уже 12 лет спустя после создания было перенесено в Арицах (Матенадаран № 6288).
2. Евангелие Таргманчац 1232 года. Мы предполагаем, что эту рукопись привез в Арицах князь Григор Допян, который в 1311 году (почти 80 лет спустя) «обогатил» святое Евангелие, снабдив окладом с золотыми изображениями...» (Матенадаран № 2743).²¹
3. Евангелие 1237 года, созданное в Ани-Шираке. Оно принадлежало князьям — братьям Григору и Вардану (США, библиотека Чикагского университета).

²¹ По поводу этой рукописи высказываются различные мнения. Согласно одному из них — некоторое добавление в художественное оформление рукописи было осуществлено в Арицах.

Наивысший расцвет миниатюра Ариаха пережил в XIII—XV вв. От этого периода до нас дошел целый ряд прекрасных памятников, среди которых особо следует упомянуть Евангелия № 378 (1212 года), № 4823 (1224 года), Сборник № 115 (XIII века), Евангелие № 5669 (XIII—XIV вв.) и две рукописи Иерусалимского собрания также рубежа XIII—XIV вв. (№ № 1288 и 1794). Во всех этих рукописях сложные миниатюры встречаются редко, за исключением Сборника № 115, в котором сохранились интересные изображения: юного князя Валентина, а также образы Христа и апостола Павла. Зато исключительное внимание удалено в этих рукописях их декоративному оформлению: хорарам, титульным листам, макетам, выполненным с высоким профессионализмом. Свообразно их цветовое решение. В гамме красок преобладают бархатно-зеленые и коричневато-горичинные тона, которым особую звучность придают блеки, редкое применение голубых и розовых тонов, а также легкая золотая штриховка. Что касается орнаментальных узоров, то типы их перекликаются с узорами рельефов архитектурных памятников Ариаха того же периода.

Свообразие художественного облика ариахских памятников обусловлено силой местных древних традиций. Своебразие это сказывается и в стремлении к лаконизму подачи основной идеи и в формах ее воплощения. В этом отношении характерным является Евангелие 1224 года, в котором скрупульными средствами художник добился большой выразительности (особенно в образах евангелистов). В этой связи Л. А. Дурново писала: «Особенно выразительны лица... чуть заметным движением черт лица мастер создает проникновенное, как бы ушедшее в себя выражение мыслящего, одухотворенного лица. Простота средств передачи поразительна: здесь, как далеко не во многих случаях, оправдано по-

Стадион дверь, XVII—XIX вв. Гильбадж-дэръ.
Камень от камни, XVIII—XIX вв., селение Башаны.

Stadion door, 17th—19th cts., village of Bashan.

Ձեռագիրի կազմ. Արցախ, XIV—XVI դդ.

Պեղպատ բանահանություն, Արցախ, XIV—XV ան.
Manuscript binding, Artsakh [14—15th cc]

Ձեռագիրի կազմ. Արցախ, XIV—XV դդ.

Պեղպատ բանահանություն, Արցախ, XIV—XV ան.
Manuscript binding, Artsakh [14—15th cc]

ложение «при минимуме затрат — максимум достижения».¹¹

Ко второй половине XIII и к началу XIV вв. относятся ряд иллюстрированных рукописей, в которых значительное место уделено сюжетным миниатюрам, причем избираются сцены, представляющие редкие варианты как по тематике, так и по системе иконографического решения (рукописи Матенадарана №№ 316, 4023, 4820, 6319). К числу таких тем принадлежат эпизоды из детства Иисуса Христа (Бегство в Египет, Проповедь юного Христа в храме), иллюстрации притч (мудрые и неразумные девы), сцены Грехопадения и другие, получившие здесь оригинальную интерпретацию. Свообразием решения отличаются и чисто каноничные темы, такие как Благовещение, Рождество, Сретение, Омовение ног, Воскресение, Вознесение. Можно сказать, что в Арцахе были выработаны свои, местные варианты сцен евангельского цикла, многие из которых не встречаются в других школах армянской книжной живописи. Интересны они и принципами своего художественного воплощения, способом стилизации форм, выразительностью красочного восприятия. Особую декоративность придают миниатюрам широкие, обрамляющие их, орнаментированные рамки. А мягкий, слегка приглушенный колорит сообщает им некоторую камерность и лиричность. Краски как бы покрыты серебристой патиной, временами вспыхивая неожиданно и яляя массу удивительных оттенков изумрудно-зеленоватых, небесно-голубых, оранжевато-малиновых. Эта необычная сказочная гамма сообщает миниатюрам поэтичность и удивительную просветленность.

Западный центр. Церкви. XIV — XVI вв.

Переплет рукописи, Арцах, XIV—XV вв.
Миниатюры binding, Artsakh [14-15 th cc]

Данный краткий обзор искусства средневекового Арцаха является лишь первой попыткой представить еще одну страницу в истории многообразного и богатого наследия армянского народа, многие вехи которого еще нуждаются в обстоятельном и углубленном исследовании.

¹¹ Л. А. Дурново, Краткая история древнеармянской живописи, Ереван, 1957, с. 31.

Դաս (XVII—XVIII դ.) Արևի
Կոտը, (XVII—XVIII դ.), Արևի
Տագ. ՀՀ—1800 մշ., Արևի

Artsakh is an ancient province of historical Armenia situated in the eastern part of the Smaller Caucasus. This country abounding in rivers, thick forests and fertile meadows bordered upon the Armenian province Utik and in part the country of Aluank [Caucasian Albania] on the north and north-east, upon Georgian estates on the west, and it was contiguous to Syunik on the south, reaching the northern shores of Lake Sevan, right up to Gegharkunik. At various stages in historical development these borders were sometimes shifted; however, indigenous central Artsakh always was and remained a major administrative and political unit of medieval Armenia, playing an outstanding role in the progress of political history and cultural life of the Armenian people.

As early as the outset of the 5th century the population of Artsakh and Utik time and again rose against the Persian yoke asserting the independence of their estates. Ancestors of Artsakh and Utik princes were descendants of the Aranshahik dynasty

which, as tradition goes, came down from legendary Haik.

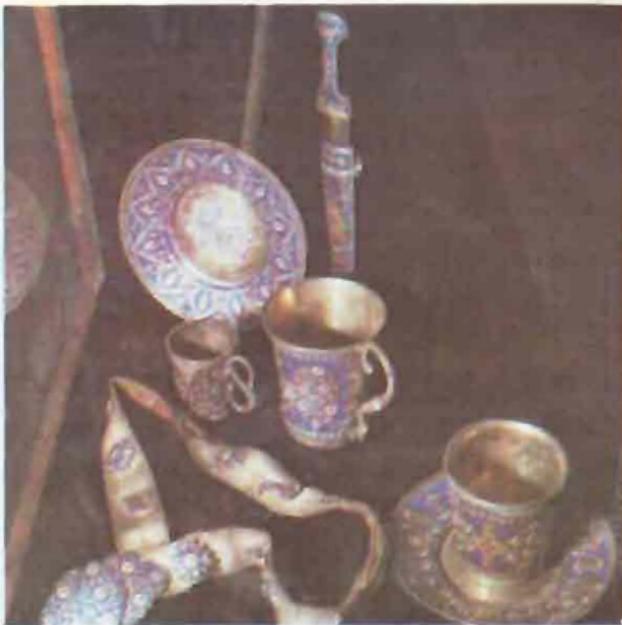
According to historical sources, the Armenian princes of Artsakh bravely confronted the tyranny of Arabs in the 9th century. In this period, prince Sahl Smbatian, ruler of Smaller Syunik-Khachen, so strengthened his position and gained such authority that the Arabs recognized his 'right to hold royal power over Armenia, Iberia and Aluank.¹ At the end of this same century, the son of Sahl Smbatian, Hamam the Pious of the Aranshahiks, whose name is connected with restoring the principality in the Eastern Armenian land or in Armenian Aluank, assumed power.²

---

¹ Movses Kaghankatvatsi, History of the Land of Aluank, translation from Old-Armenian, preface and commentaries by Sh. V. Smbatian. Yerevan, 1984, p. 166 [in Russ.]

² B. Ulubabian, The Principality of Khachen in the 10th—16th Centuries. Yerevan, 1975, p. 75 [in Arm.].

Կարաչների գործադրյան խթք. XVIII—XIX դդ.
Предметы бытового пользования. XVIII—XIX вв.
Articles of everyday use [18—19th cc.]

In the 10th century Artsakh and a part of Utik comprised the Bagratid kingdom. At the same time on the territory of Khachen principality the independent kingdom of Parisos was formed, which however, existed for a short while; in the 40s of the 11th century, all Armenia, including Artsakh and Utik, was captured by nomad Seljuk tribes.

During the Seljuk sway Artsakh and Syunik princes, faithful to their freedom-loving spirit, again raised the banner of struggle against Mohammedan tyranny. The mighty Zakarian princes who held significant posts at the Georgian court politically and morally bulwarked this liberation struggle in the 12th century. Heading the Georgian-Armenian troops they managed to liberate the borders of Georgia, as well as many of the provinces in Armenia, a-

Կարաչն և տափարկեր. XVIII—XIX դդ.
Карас и кувшинки. XVIII—XIX вв.
Carpet and jugs [18—19th cc.]

Խաչքար պատճեններ, XVIII-XIX ա.

Խեցե բարձր պատճեններ, XVIII-XIX ա.
Women's head ornaments [18-19th cc]

mong them Artsakh and a part of Ulik, from the Seljuks.

These military and political successes not only stimulated the ideas of national consolidation and self-assertion, but also shaped favourable conditions for the development of culture and art. Zealous activity in the principality of Nerkin Khachen [Lower Khachen], which was one of the first to win independence, acquires particular significance against the overall background of upsurge in peaceful, creative life. The principality was founded by Vakhtang the Great [1120-1150] who was succeeded by Hasan the Great [1150-1181]. The next ruler of Nerkin Khachen was Hasan's son, Vakhtang Targik [died in 1214], who married princess Khorishah, the daughter of Sargis Zakarian, the supreme commander-in-chief of the united Georgian-Armenian troops.

Vakhtang Targik was succeeded by Hasan Djatal [1214-1261], the most outstanding figure in the history of the princip-

ality of the Eastern Armenian land. From the very first days of his government Hasan Djatal did much to restore the economics of Artsakh and in particular for the creation of cultural centres, for flourishing in spiritual sphere. Historians Kirakos Gandzaketsi, Stepanos Orbelian, Hovhannes Yerenzami, contemporaries of the great prince of Khachen, praised him highly.

However, the prince's good intentions were broken off by Mongolian invasions that started in the mid-13th century. The enterprising Khachen prince and his adherents exerted every effort to preserve conditions favourable for the development of culture and building activity.

The population of Artsakh, on the one hand, had to constantly fight and withstand the invaders' oppressive, apostatical policy, resorting to astute diplomacy and even concessions, or to straightforward military collisions, and on the other hand, they had to continue developing their culture at the cost of great emotional and physical strain.

Nevertheless in due course, potentialities

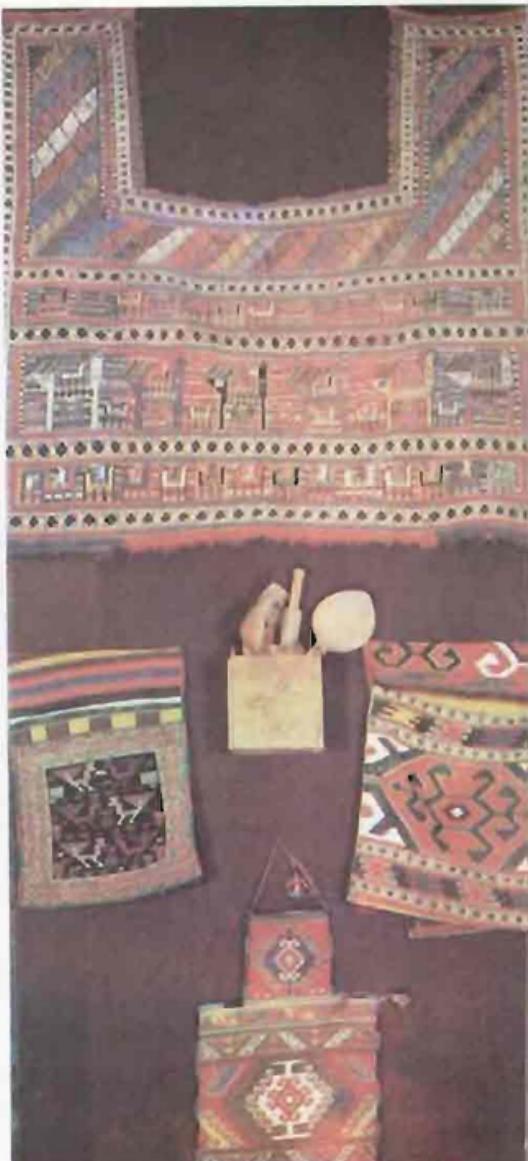
of equitable political and economic struggle became reduced. The state administrative system of Artsakh began gradually to lose its integrity. As early as the 15th century, and particularly in the 16th and 17th centuries, the domain of Khachen princes gradually split up, and on their territory separate provincial units were formed, which received the name of melikutiun, it being the last residue of Armenian statehood in this region. The appellation 'Artsakh', lost its previous administrative-political significance, and as the greater part of the province, since the times of Hasan Djahal, was included in the principality of Khachen, this region began to be called "Khachen".

This is the brief political history of Artsakh.

Speaking of culture in the Eastern Armenian land, its rich literature should first be noted, the formation of which is connected with the name of the 9th-century outstanding figure Hamam Areveltsi [the Pious], an offspring of the princely family of Aranshahiks.

The well-known philosopher and historian Hovhannes Sarkavag [1045—1129], who was called 'wisdom-lover', 'great teacher', 'sophist', came from the Artsakh province of Parisos. Hovhannes Sarkavag left us a rich legacy of works in various spheres of scientific thought: natural sciences, calendar-making, aesthetics, ethics, theology. He also wrote verses. One of them, 'The Word of Wisdom', thematically connected with the problem of art sources, received recognition.

The most striking figure in the literary and scientific walk of life in Artsakh was Mkhitar Gosh, the great representative of

Անօրդնական և կննապահին նման գործվածքներ
(XVIII—XIX դդ.)

Предметы бытового назначения (XVIII—XIX вв.)

Objects of every-day use (XVIII—XIX c.c.)

Արտաշատ, Կյանքի մեջնորդ, XIII դ.

Պատուհան երկու կողման՝ XIII դ.
Wall painting, church at Kirants [13th c.]

juridical thought in the Middle Ages [1120—1213]. He was a scholar, legislator, pedagogue, public figure, who was also praised by contemporaries as 'a great teacher', as 'a celebrated man full of profound knowledge'. Besides 'The Code of Law', he

compiled a collection of parables of exceptional value. If in 'The Code of Law' Mkhitar Gosh tried to systematize changes in public life and the appearance of new interrelations among people on the basis of legislation, he attained the same by means of precepts in parables and fables. Problems of social and everyday life, questions of relations between separate persons, entire population strata, and different classes in society become the subject for his fables. These problems acquire particular importance in revealing the social and political reality of the epoch. The appearance of secular literature in medieval Armenia is initially exemplified in the collection of fables, compiled by Mkhitar Gosh.

Among Mkhitar Gosh's pupils is another prominent figure of Artsakh, Vardapet Vanakan Tavshetsi [1181—1251]. In Khoranashat, he established a school, where he taught various subjects. Three of his pupils, Vardan Arevetsi, Kirakos Gandzaketsi and Grigor Aknerts, present in fact the brilliant constellation of Armenian historiography of the 13th century, together with Stepanos Orbelian and Mkhitar Ayriavanets. Philologist A. Mnatsakian wrote: This pleiad of chroniclers, and hearths of education founded by them, comprise the glory of Armenian learning of that time'.

Architectural monuments of Artsakh have gained world fame today. The most ancient of them is the monastery in Amaras, founded by Gregory the Illuminator at the beginning of the 4th century, the building of which was completed by his grandson, bishop Grigoris. In the 5th century, king Vachagan III Pious built a chapel upon the latter's tomb that has been preserved till today. It is symbolic that it was in Amaras that Mesrop Mashtots founded his first school early in the 5th century. From this time on, right up to the 15th—16th centuries, the monastery at Amaras preserved its significance as an important centre of spiritual culture.

Գանձ յուրականական փորագրությանը, 1875, Բանան գյուղ

Կալիտել, կառուցածական քանդակ, 1875 թ., գյուղ Բանան
Capital, carved on wood [1875], village of Banants

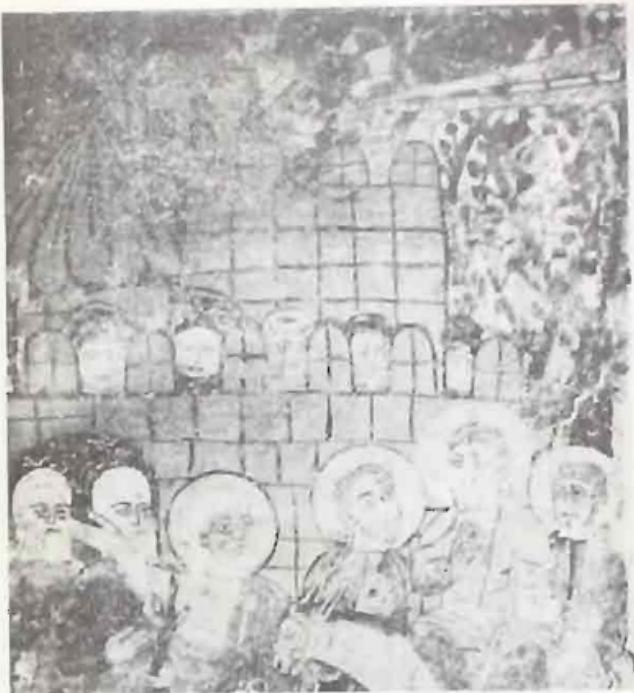
Artsakh was that region of Armenia where building activities, especially in the 12th—13th centuries, reached exceptional flourishing.¹ Monasteries of Hayapruk

¹ Approximately 1600 historical-architectural monuments are counted on the territory of Mountainous Karabagh today.

[1163] and of the Holy Virgin in Vaghuhas [1184], Khatravank founded in 1204, the Karmir church [1221], then monasteries of Moro-Dzoro [1213], Gych [1241], of the Holy Virgin in Tsar [1301] and others were built during this period.

However, genuine glory was deigned to

Մայուսակի մատուցման պատճեն (ԱՄՆ, մասն. հազարամ.)
Եսայան Իերուսալեմ (փառաւոր), բա. XIII—XIV դր. (ՅԱ հաշ. տօք. ԾՀԱ)
Entry into Jerusalem, detail, private collection, USA (13—14th cc.)

Մայուսակի Պատճեն Ավելարանից ձեռ. 4023, XIII—XIV դր.

Տառապանակ Ավելարանից Ձեռնակ

Տառապանակ Ավելարանից Ձեռնակ (13—14th cc.)

Ortiz, José. AH-MOQ 100-219 M.
Fototeca del CENAPRO 064223 1224-1225 m
Núm. 1224 064223 1224-1225 m

Project: AH-06223-1224-p
Xerox: 299 - 564813 1224
Casa Toba, Mx. 4023 (1224)

such monuments as Gandzak [1216–1238], Dadivank [1213], the monasteries of Khoranashat, Nor Getik, of the Holy Sign in Nor Varag, complexes of Kirants and Makaravank [all built in the 13th century], which are gems of Artsakh and Armenian architecture generally. They were also large centres of spiritual life, education and culture.

A peculiar feature of architectural monuments in Artsakh is their abundant decoration with sculptural reliefs. The most significant in this respect is the monastery of Gandzasar built by prince Hasan Djalal, in 1216-1238. After the Holy Cross church on the island of Aghtamar, it is the second most unique monument of Armenia, marvellously combining architecture and sculpture. The external walls of the church are decorated with separate figures, Christ, the Virgin and Child, as well as biblical compositions: the Fall, the Crucifixion, etc. The latter scene, together with the large cross, presents a splendid specimen of high relief. The whole composition is so impressive that the architecture of the building, its high drum, dome and cornices seem to serve as a background for a better perception of the sculptures. The dome is pyramidal in form with inclined, fan-shaped sides owing to which a peculiar rhythm of light and shade is achieved. The drum is decorated by beautiful niches with various sculptural groups within: commissioners holding the church model, ornamental designs, rosettes, etc.

This highly artistic monument has long attracted the attention of specialists. Charles Dill, professor of Sorbonne University,

Ազգային Մարմին «Թաքումաշաց» ավելացնէ,
1232 թ.

Благодатното евангелие от Матфей, Евангелие
Таргманчата, [12.2].
Targum St. Matthew, Targmanchats Gospel, [12.2]

Սուրբ Նշան, Հայոցի համայնք, հայկ. № 1 ձեռ., XIII դ.
Կրոնում, XIII դ., Անվառտ և Գալլ, ըստ Արմ.
Լ. (XIII դ.)
Baptism, Halle University Arm. Ms I [13th c.]

speaking on Armenian architecture, specially pointed out Gandzasar.¹ Approximately a hundred years later, the prominent Soviet scholar A. Yakobson called this monument the pearl of architectural art: 'This is a unique monument of medieval architecture and monumental sculpture, which by right ought to be regarded as an encyclopedia of 13th-century Armenian architecture'.²

¹ T. Toramanian, Materials on the History of Armenian Architecture, vol. 2, Yerevan, 1948, p. 25 [in Arm.].

² A. L. Yakobson, From the History of Medieval Armenian Architecture: the Monastery of Gandzasar. In: 'Studies in the History of Culture of the Peoples in the East', M.—L., 1960, pp. 144—158 [in Russ.].

The monastery of Surb Nshan [Holy Sign] in Nor Varag stands out for the peculiarity of its reliefs. The tympanum over the western entrance of the church is decorated with presentations of biblical and mythological content in relief, sometimes coming from as early as heathen times [griffins with intertwined necks, bird pecking a man, various animals interlaced into ornamental designs; the content of many of these representations is not always amenable to decyphering].

Another monument richly ornamented with reliefs and frescoes is the monastery of Dadivank, the main church of which was built by prince Vakhtang's wife Arzu-Khatun, in 1214. Both sides of the window on the southern wall of the church preserve

Պայմանագիր՝ «Թարգմանչաց» ավելացներ, 1232 թ.
Совместие со ап. Евангелие Таргманчак, 1232 :
The Harrowing of Hell. Targmanchats Gospel [1232]

Khachkar from Tigran, Ann. № 4823, 12th c.,
decorated with representations of church, pp. 50-51.
Tigran, St. Eust., Ms. 4823 (1224)

reliefs of the prince's sons, Hasan and Grigor holding the model of the church. Relief ornaments cover likewise other parts of the church: pediments, window framings, also the northern entrance portal.

Speaking on the architecture of Artsakh, one may also mention Goshavank [12th—13th cc.], the main church of Makaravank [1205], the altar-rail of which is richly decorated with reliefs, owing to which this monument is comparable in its significance with such masterpieces of Armenian architecture and sculpture, as the church on the island of Aghdam, Gndevaz and Noravank in Yeghegnadzor [Armagh].

Khachkars of Artsakh stand out for their great originality. G. Anokhin, who visited Dadivank, wrote on the khachkars put up there in 1283, by Arzana, abbot of the monastery: 'I had occasion to see hundreds of khachkars; however, these two have no equal owing to their inconceivably delicate lacy ornaments and diversity in form'.

Several splendid khachkars are connected with the name of prince Hasan Djalal and his wife Arzu-Khanum. Khachkars on the tombs of the members of the Khaghbakan family, near the monastery of Hayaptuk are widely known. Of great interest is the khachkar on Aspa's tomb, wife of prince Grigor Dopians. Over a dozen khachkars with representations of warriors are preserved on the territory of the small and secluded monastery of Koshik, alone. And it is noteworthy that within definite stylistic propinquity, each of these khachkars is distinguished for its peculiar design. The creative fantasy of masters who sculptured them is boundless indeed. In this respect, Eduardas Mezheleitis, the Lithuanian poet, made an apt remark: 'The khachkar is an Armenian phenomenon, symbolizing the sufferings and sacrifices which severe fate placed upon this small ancient people. All the vegetative ornaments covering stone are evidences of the vitality of this people against which cruelty, death and genocide were powerless'.

Of special interest are those khachkars, the lacy patterns of which contain representations secular in character, this being portraits of patrons, military scenes which

⁷ H. Ulubekian, The Principality of Khachen in the 11th—16th Centuries, p. 244.

⁸ Grakan Tert [newspaper], No. 24, 1983, June 10.

⁹ Khachkar representing a fragment, Ann. № 4823, 12th c.

¹⁰ Khachkar from Tigran, Ann. № 4823, 1224; also the Evangelist and Prophets, Ms. 4823 (1224).

Որոշակի ան. № 216, 338 — XIV դ.

Կոմիտաս, յու. № 116, XIII — X V ա.
Կոխիս Հռոմ Պարսկ, Մս. 210 [13—14հ. ս.]

give highly valuable material for the study of everyday life in medieval Armenia. Academician H. Orbeli observed that khachkars were not always tombstones: 'Cross-stones with representations of persons were first discovered in that part of Armenia, namely Khachen, where ornamentation with reliefs was always a favourite, where on the church walls, besides patron groups, usual likewise for other localities in Armenia, one may see fairly large relief scenes'.

Medieval tombstones extant on the territory of Artsakh-Ulik are essentially connected with khachkars. Garegin Hovsepian, quoting the well-known historian Krauss that the art of peoples begins with tombstones, adds: 'this is undoubtedly true not only for primitive peoples, but also for the art of subsequent centuries'.

The significance of tombstones is not confined in reflecting the artistic taste and skill of masters in masonry. Representations on tombstones depict various sides of everyday life of the epoch, daily pursuits, military games, hunting scenes, separate episodes of rituals, etc. In essence, instead of meaningful inscriptions in memory of the deceased, one may observe numerous representations on the slabs which eloquently narrate his life and pursuits, being a peculiar reflection of the people's optimism, its faith in justice and longevity.

'...the art and culture', write Garegin Hovsepian, 'together with other multifaceted aspects in history, embody ideas connected with the immortality of soul. Greek art and literature, in all their branches, are linked with religious perceptions of only the Greek

H. Orbeli, *Everyday Life Reliefs on the Khachen Cross-Stones of the 12th—13th Centuries*, in: *Selected Works*, Yerevan, 1963, p. 196 [in Russ.].

Արքայաց Հայության նմ. № 575, 1212 դ.
Տեղական աշխարհագույն հայության վրա՝ № 173, 1212 դ.

Ուկաց Հոգու և Տիկինի Մս. 278 1212 դ.

PROTECTOR
GREGORIUM

people'.⁹ We shall add here that the art of Artsakh tombstones reflected the idea of the immortality of the soul and religious perceptions, and mainly the idea of the conservation and longevity of life.

Decorative and applied arts occupy an important place in the medieval culture of Artsakh. Such objects of everyday use are bowls, jugs, trays, coppers, troughs, candlesticks, icon-lamps, rolling-pins, *mafashes* [carpet-like textiles to hold bedclothes and dowry], holiday attire, etc.

As a rule, in form and decoration they are similar to objects from other regions of Armenia. However, local Artsakh masters showed preference to abundantly covering the surface of their wares and articles with small ornaments. This is especially well seen on sumptuous silver, sometimes gilded belt-buckles, headwear and other adornments for women. They are mostly executed in the technique of laid-on nielloed plates decorated with geometrical and vegetative patterns, where the tree of life, signs of eternity combined with the figures of animals and birds are frequently repeated. They were also decorated with precious and semi-precious stones.

Though the political history of Artsakh did not favour the preservation of decorative and applied art objects, much has been forfeited in endless wars, invasions and plunders; however, the part that has come down to us permits forming slight notion on the art of local craftsmen.

Leather and metal bindings of Artsakh manuscripts should be first noted. Some of them are covered with decorated silver plates, usually one plate placed in the centre and four in the corners. The famous Gospel of Targmanchats had a gilded binding decorated with precious stones, which was made in 1311 by order of prince Gri-

gor Dopiants. The colophon of the manuscript says: ... and the great man, prince Grigor [of Artsakh] sumptuously decorated this [book] with gold and silver, in the memory of the holy soul of his wife Aspa ... he also adorned the holy Gospel with a binding of presentations in gold'. But alas this binding, this fine specimen of art, being plundered in the 18th century, has not come down to us.

Another fine specimen of applied arts in Artsakh is the hilt of Hasan Djalal's dagger made of dark-green nephrite that is kept now in the Hermitage. The lower part of the hilt and its head are covered with exquisite vegetative ornaments. The hilt bears the following inscription: 'Hasan Djalal, prince of Khachen'.¹⁰

It should be noted that the well-known reliquary of 1300, the so-called 'Khota-kerts Surb Nshan' is also connected with Artsakh cultural media. G. Hovsepian mentioned that this reliquary is 'unique in antiquity among similar gems in Eastern Armenia, not considering remnants of such articles in Cilician Armenia, therefore it is extremely valuable in the history of Armenian decorative arts'.¹¹

Movses Kaghankatvatsi, the 7th-century historian and author of the 'History of the Land of Aluank' testifies to the presence 'of numerous masters of melting and making articles of gold, silver, iron and copper.'¹²

⁹ H. Orbeli, Nephrite Dagger Hilt with an Armenian Inscription. In 'Selected Works', Yerevan, 1963, p. 135 [in Russ.].

¹¹ G. Hovsepian, The Khaghbakians and Proshians in the History of Armenia, Vagharshapat, 1928, vol. p. 189 [in Arm.].

¹² Movses Kaghankatvatsi, History of the Land of Aluank, Tbilisi, 1913, p. 15.

⁹ G. Hovsepian. Ancient Sepulchral Monuments and Their Archaeological Value in the History of Armenian Art. In: *Materials and Studies on the History of Armenian Art*, vol. 2, Yerevan, 1987, p. 153 [in Arm.]

princes obtained quite a number of choice specimens of book-illumination, enriching private and church collections of manuscripts of the province.

As Kirakos Gandzaketsi conveyed, the Mongols sold the plundered manuscripts to Christians, and Armenian princes were only too glad to buy them and place them in the church and monastery depositories of their estates.²² Among the princes who redeemed and thus saved manuscripts, Kirakos gives the names of **amirspasalar** (general) Zakharia and his close relatives, as well as Grigor Dopants, the Artsakh prince.

The Armenian manuscripts illustrated, which were brought to Artsakh in the 13th—14th centuries, and which played a significant role in the development of the local school of book-illumination, are as following:

1. Gospel of 909, preserved in the village of Metshen [Matenadaran Ms. 6202].
2. Fragment of the Gospel of 950 sewn in the Collection, created at Khoranashat monastery in 1252 [Mat. Ms. 2273].
3. The Gospel of 'Begunts', 11th century, preserved for many years in the village of Talish, province of Djraberd [Matenadaran Ms. 10099].
4. Fragment of the Gospel of 1040, preserved in the village of Tsor in the province Dizak [Ms. № 1252].
5. Gospel of the 11th century, preserved in the church of St. Hovhannes in the town of Gandzak [does not exist]
6. Gospel of 1166, written in Hromkla upon the order of bishop Arakel [Matenadaran Ms. 7347].
7. Gospel of 1283, written by priest Stepanos and preserved for a long time in the church of St. Hovhannes in the town of Gandzak [Matenadaran Ms. 6764].
8. Gospel of 1294, written in Drazark [Ms. № 2588].

This list might be extended, but let us add only three manuscripts that are by right reckoned among masterpieces of medieval Armenian book-illustration:

1. The Haghpat Gospel of 1211, transferred to Artsakh twelve years after its creation [Matenadaran Ms. 6288].
2. The Gospel of Targmanchats, illustrated in 1232. We suppose that it was brought to Artsakh by prince Grigor Dopants, who in 1311 [after almost 80 years] 'enriched the holy Gospel with a binding bearing golden figures...' [Matenadaran Ms. 2743].²³
3. The Gospel of 1237, created in Ani-Shirak. It belonged to the princes—the brothers Grigor and Vardan [Library of the University of Chicago, U. S. A.]

Miniature-painting of Artsakh had its utmost upsurge in the 13th—15th centuries. This period is exemplified by a whole number of remarkable codices, among which the Gospel of 1212 [Matenadaran Ms. 378; the manuscript is called by the name of Vakhtang Khachentsi], the Gospel of 1224 [Matenadaran Ms. 4823; the manuscript is called by the name of princess Vaneni Djadjro], Collection of the 13 century [Matenadaran Ms. 115], the Gospel of the 13th-14th centuries [Matenadaran Ms. 5669], the two manuscripts of the Jerusalem collection [Mss. 1288 and 1794, 13th—14th cc.], created in the famous scriptoria of Artsakh, should be mentioned. Narrative miniatures are rarely

²² Kirakos Gandzaketsi, The History of Armenia, pp. 279—280.

²³ Different opinions have been expressed on this manuscript. According to one of them, certain additions into the artistic design of the manuscript were made in Artsakh

Տաղաւոր

Պատրիարք

5

Առաքալուս

Ա. Տ.

with sumptuous embroidery that were used for sewing holiday garments. Stepanos Orbelian wrote about craftswomen from Syunik and Artsakh, that they made royal garments of purple and brocade with finest embroidery, applying gold and silver, pearls and diamonds.¹⁹ Hovhannes Drashkhan-kertsi also gives similar information.

A distinctive place in Artsakh art belongs to fresco-painting. It is best presented in the frescoes of Dadivank. The study of the extant fragments of frescoes at the main church of this monastery, especially on the apse and on the southern wall, show that the whole system of mural painting was greatly original, with specified local traditions and perhaps apocryphal material. The painter of murals solved both iconographical and pictorial problems in equally new fashion. The tranquil and well-shaped structure of lines and colours imparts monumental-tectonic impression to the personages. Simplicity in the design of decorative friezes promotes this effect. It is symbolic that fragments of one of the frescoes preserved illustrates St. Stepanos the Proto-martyr's death, the theme of physical annihilation of man, staunch to truth and faith.

Moderate alteration of forms and linear tensity strengthen the inner expression of the composition, notwithstanding the mild tonality of colour range, where brown and earthy-green predominate brightened up by light ochre here and there.

Separate fresco fragments have been preserved on the walls of a small church in Arachadzor. As in Dadivank, here too, the painters boldly treated canonical representations including therein rarely encountered themes. This is exemplified in the outlines of the two churches, perhaps of symbolical meaning which extend from north to south in the conche of the apse. In this connection L. A. Durnovo wrote: 'There ought to be particular reasons to

revere definite churches so that their representations could have replaced those of the saints and apostles.²⁰

Secular personages in the mural paintings of the Arakelots monastery [13th c.] are of interest. Its northern wall bears the prince's figure in festive attire, while opposite it there is the portrait of his son. The harmony of separate parts in the composition is conditioned by a thought-out proportionality of expressive means, solemn postures of figures, slight contours of architectural background, sense of right measure in the interpretation of details.

Harmonious unity of monumentality and abstractness with veritable humanness become characteristic for Artsakh frescoes. Unity of iconography and style added, a peculiar artistic phenomenon of this region may be ascertained.

The church of Kirants [13th c.] with the fresco-covered walls also belongs to Artsakh-Utik monuments.

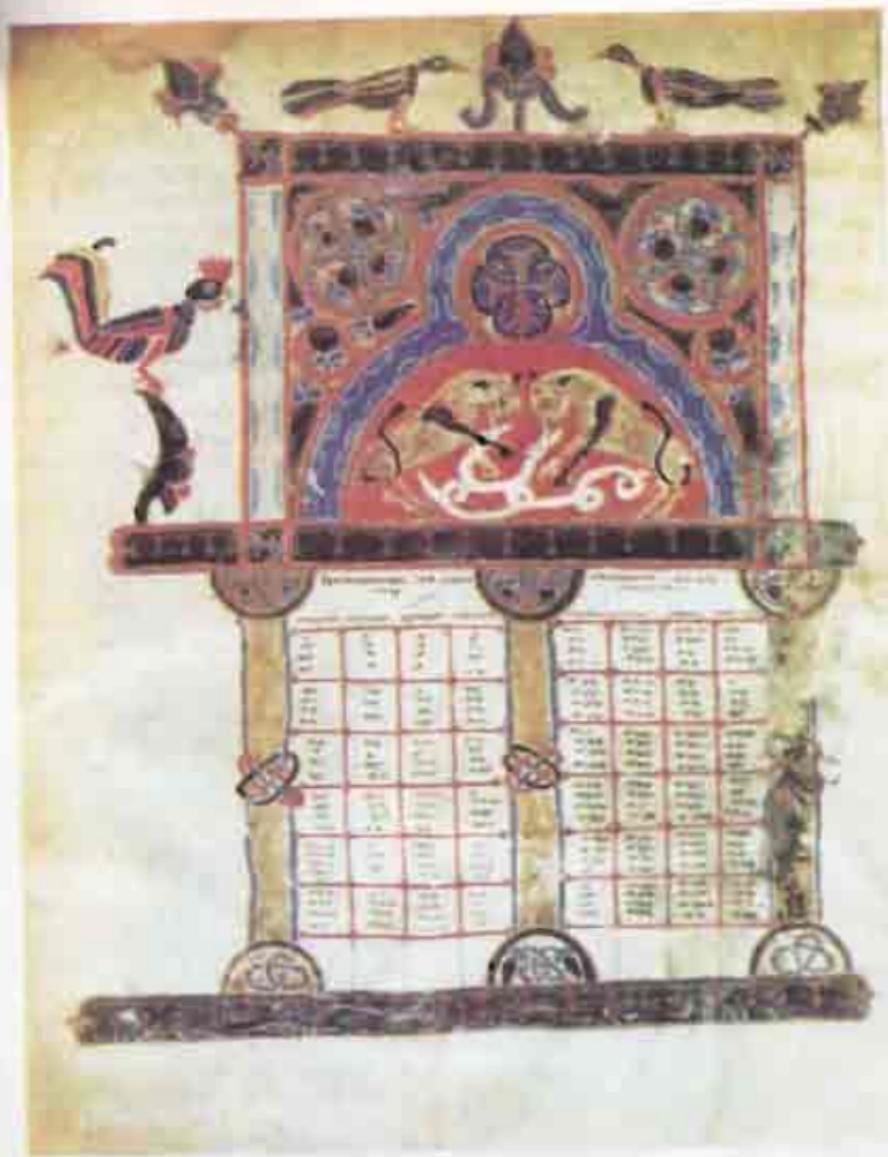
A comparatively stable political life in Artsakh promoted the development of not only economics, but also culture and art, particularly, the art of book-painting. According to the data of colophons, about three dozens scriptoria, closely connected with those in Syunik functioned in Artsakh during the 12th—16th centuries. Over a hundred manuscripts created therein have come down to us.

One of the largest centres of writing in Artsakh was Gandzasar, the seat of the Catholicos in the Eastern Armenian land.

With the endeavours of priest Vanakan, the scriptorium in Khoranashat was foun-

²⁰ L. A. Durnovo, Essays on Fine Arts in Medieval Armenia. Moscow, 1979, p. 153 [in Russ.]. The existing reverence of temples in the Middle Ages is reflected in the feasts to their honour.

¹⁹ Stepanos Orbelian The History of the Province of Sisakan Tbilissi 1910 pp 133—134 [in Arm.].

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----

Lopushn' khachk'ar 6. M. 6319. № 6319.
12th-13th cc.

Պատմութեան պատմութեան պատմութեան
ու պատմութեան պատմութեան պատմութեան
Վար և Տառը Մազուր. Խոշ. Խ. 6319. 115—
160-171

Besides manuscripts, various objects of applied
arts, church vessels, coins, etc. were also ob-
tained.

ded in the 13th century, where the greater
number of the noble teacher's works were
created.

The monastery of Targmanchats founded
in as early as 989, also had a scriptorium,
where the remarkable Gospel of 1232,
illustrated by miniaturist Grigor and known
as the Gospel of Targmanchats was long
kept.

Another scriporial centre was the mona-
stery of the Three Adolescents. It pre-
sents insignificant value as an architectural
monument but for a short while it was the
seat of the Artsakh Catholicos in the first
half of the 13th century. The earliest manu-
script created at the scriptorium of the
monastery of the Three Adolescents dates
from 1214; the greatest part of manuscripts
extant are from the period of the 14th—
17th centuries. A considerable number of
manuscripts was created at the writing
centre of the monastery of the Holy Virgin
in Tsar, this small cloister being famous for
its monastic and educational establishment
as well.

Large centres of writing existed in Gan-
dzak, Shushi, Shamkhor, Goshavank, Ama-
ranz, Teghazur, etc. Interesting data on this
is given in colophons, historical sources
and epigraphical inscriptions.

It is noteworthy in this respect that be-
sides manuscripts written and illustrated in
Artsakh, numerous choice codices created
in other centres of Armenian writing were
amassed at the scriptoria of this province.
During the Mongol domination, Artsakh
princes were sometimes forced to partici-
pate in their aggressive campaigns. Being
in various places, they frequently redeemed
Armenian manuscripts and brought them
back to their native land.²¹ Thus, Artsakh

Կառավար կառավար Ա. Խ. 6319. 318-
Հիւրու անդ Բաշեան. Իշ. № 155. XIII-
Portrait of Prince Yulikhan. № 135. 113c+1

huncusq; aus trappis
reg te pietatisq; regis
te pietatisq; te pietatisq;
mentisq; te pietatisq; te pietatisq;
te pietatisq; te pietatisq;
te pietatisq; te pietatisq;
te pietatisq; te pietatisq;

Sainte Marie de la pietatis
mentisq; te pietatisq;
te pietatisq; te pietatisq;
te pietatisq; te pietatisq;
te pietatisq; te pietatisq;

Empereur
mentisq; te pietatisq;
te pietatisq; te pietatisq;
te pietatisq; te pietatisq;
te pietatisq; te pietatisq;

princes obtained quite a number of choice specimens of book-illumination, enriching private and church collections of manuscripts of the province.

As Kirakos Gandzaketsi conveyed, the Mongols sold the plundered manuscripts to Christians, and Armenian princes were only too glad to buy them and place them in the church and monastery depositories of their estates.²² Among the princes who redeemed and thus saved manuscripts, Kirakos gives the names of **amirspasalar** (general) Zakharia and his close relatives, as well as Grigor Dopants, the Artsakh prince.

The Armenian manuscripts illustrated, which were brought to Artsakh in the 13th—14th centuries, and which played a significant role in the development of the local school of book-illumination, are as following:

1. Gospel of 909, preserved in the village of Metshen [Matenadaran Ms. 6202].
2. Fragment of the Gospel of 950 sewn in the Collection, created at Khoranashat monastery in 1252 [Mat. Ms. 2273].
3. The Gospel of 'Begunts', 11th century, preserved for many years in the village of Talish, province of Djraberd [Matenadaran Ms. 10099].
4. Fragment of the Gospel of 1040, preserved in the village of Tsor in the province Dizak [Ms. № 1252].
5. Gospel of the 11th century, preserved in the church of St. Hovhannes in the town of Gandzak [does not exist]
6. Gospel of 1166, written in Hromkla upon the order of bishop Arakel [Matenadaran Ms. 7347].
7. Gospel of 1283, written by priest Stepanos and preserved for a long time in the church of St. Hovhannes in the town of Gandzak [Matenadaran Ms. 6764].
8. Gospel of 1294, written in Drazark [Ms. № 2588].

This list might be extended, but let us add only three manuscripts that are by right reckoned among masterpieces of medieval Armenian book-illustration:

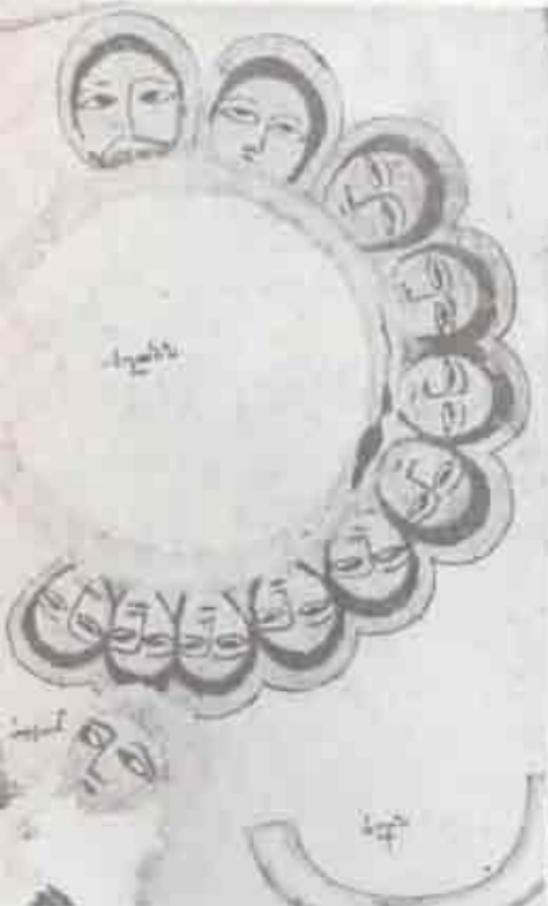
1. The Haghpat Gospel of 1211, transferred to Artsakh twelve years after its creation [Matenadaran Ms. 6288].
2. The Gospel of Targmanchats, illustrated in 1232. We suppose that it was brought to Artsakh by prince Grigor Dopants, who in 1311 [after almost 80 years] 'enriched the holy Gospel with a binding bearing golden figures...' [Matenadaran Ms. 2743].²³
3. The Gospel of 1237, created in Ani-Shirak. It belonged to the princes—the brothers Grigor and Vardan [Library of the University of Chicago, U. S. A.]

Miniature-painting of Artsakh had its utmost upsurge in the 13th—15th centuries. This period is exemplified by a whole number of remarkable codices, among which the Gospel of 1212 [Matenadaran Ms. 378; the manuscript is called by the name of Vakhtang Khachentsi], the Gospel of 1224 [Matenadaran Ms. 4823; the manuscript is called by the name of princess Vaneni Djadjro], Collection of the 13 century [Matenadaran Ms. 115], the Gospel of the 13th-14th centuries [Matenadaran Ms. 5669], the two manuscripts of the Jerusalem collection [Mss. 1288 and 1794, 13th—14th cc.], created in the famous scriptoria of Artsakh, should be mentioned. Narrative miniatures are rarely

²² Kirakos Gandzaketsi, The History of Armenia, pp. 279—280.

²³ Different opinions have been expressed on this manuscript. According to one of them, certain additions into the artistic design of the manuscript were made in Artsakh

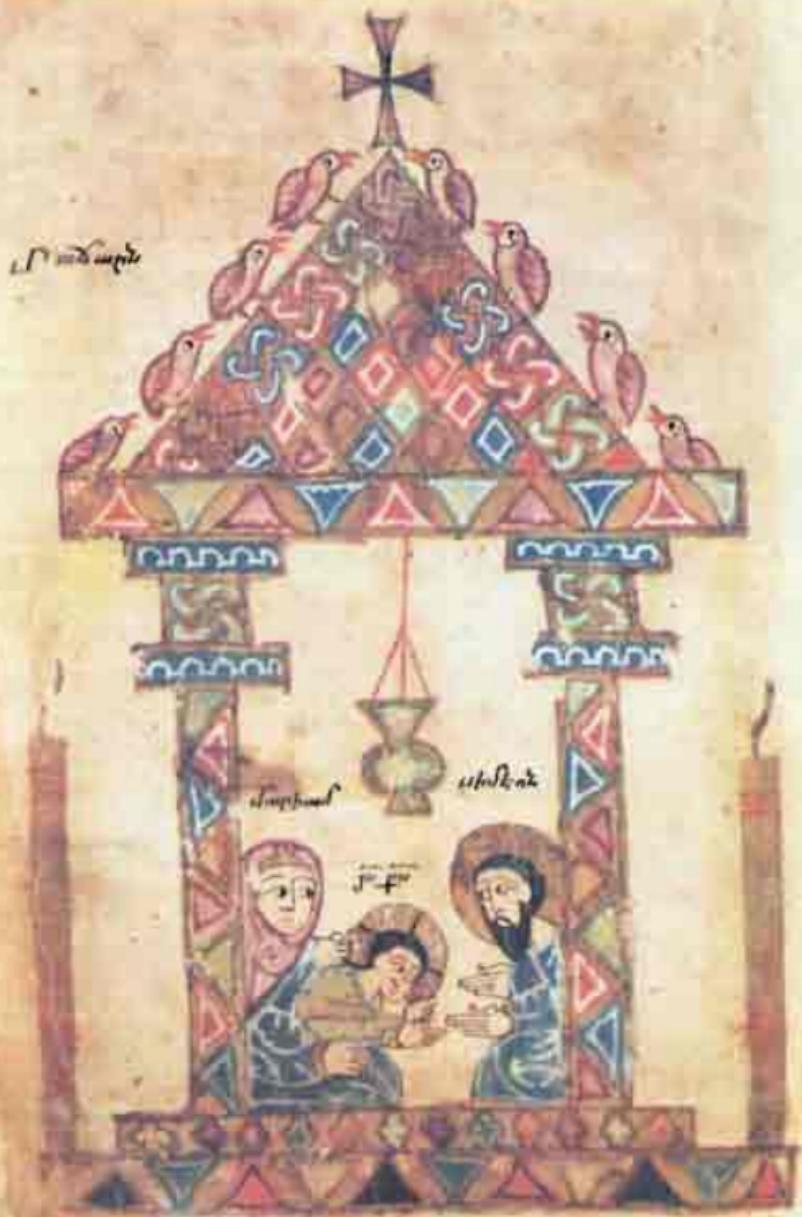
Lange armenische Elizabek. № 639. XII—
XIV ss.
Operev. manzurine. «Tomek» wypone. ps.
№ 316. XIII—XIV ss.
Tim Lise Sogol. ms. № 319. 113—140. cc.

encountered in all these manuscripts, except the Collection of the 13th century [Matenadaran Ms. 151], where the portrait of the young prince Vakhtang, as well as figures of Christ and apostle Paul are seen. Instead, these manuscripts are treated with exclusive attention to decorative design: canon-tables, title-pages, marginals are executed on a highly professional level, with a peculiar colour solution. Velvety green and mustard brown tones predominate in the colour range, in which the infrequent use of blue and rosy hues, as well as delicate gold carnation, impart sonority and mildness. As for ornamental patterns, they are common with those on the reliefs of Artsakh architectural monuments of the same period.

The originality of artistic visage of Artsakh monuments is conditioned by the strength of local ancient traditions. This originality is affected in the aspiration for iconism in presenting the main idea and in the forms of its embodiment. In this respect, the Gospel of 1224 is typical, where the artist achieved great expressiveness by scanty means, especially in the figures of the evangelists. In this connection L. A. Durnovo wrote: 'Faces are expressive in particular... by hardly noticeable motion in the features, the master creates a heartfelt, somewhat withdrawn into oneself, expression of a thinking, spiritual face. The simplicity of expressive media is striking; here, more than in any other case, the proposition "maximum attainment at minimum expense" is justified.'¹²

A number of illustrated manuscripts wherein narrative miniatures are given considerable place, with scenes presenting rare variancy in thematics and in the system

¹² L. A. Durnovo, A Short History of Ancient Armenian Painting. Yerevan, 1927. p. 51 (in Russ.).
Simeonik. 34n. № 318. XII—XIV ss.
Cretone. ms. № 316. XIII—XIV ss.
Presentation at the Temple. Ms. 316. 113—140. cc.

Սուրբ Աստվածածնի Տեղ, № 316, XIII—XIV դդ.
Տառապատճեն, մասն, թիվ № 316, XIII—XIV դդ.
Բարձր Վահագութ, № 316 [13—14th cc].

of iconographical solution [Matenadaran MSS. 316, 4023, 4820, 6319] refer to the second half of the 13th and the beginning of the 14th centuries. Among them are the episodes from the infancy of Jesus Christ [the Flight into Egypt, Christ Teaching at the Temple], parable illustrations [the Wise and Fool Virgins], the Fall scenes and others, which received here an original interpretation. Purely canonical themes as the Annunciation, the Nativity, the Presentation into Temple, the Washing of Feet, the Resurrection, the Ascension are also distinguished for original solutions. It may be said that local variants of evangelical cycle scenes were worked out in Artsakh, many of which are not encountered in other schools of Armenian book-illumination. They are interesting in the principles of their artistic embodiment, stylization of forms, expressiveness in colour perception. Wide, ornamental settings framing the miniatures impart them special decorativeness, and the soft, slightly muffled colour range conveys an intimate and lyrical attitude to them. The paints are as if covered a silvery patina, blazing up now and again in the amazing hues of the emerald green, sky blue, orange-crimson. This unusual fairytale gamut purifies one's soul, creating a poetical media and astonishing lucidity.

This brief survey of the art of medieval Artsakh is only the first attempt to present still another page in the history of diverse and rich legacy of the Armenian people, many landmarks of which yet need a circumstantial and profound study.

Տոնական շաբաթ, ձեռ. № 316, XIII—XIV դդ.
Տառապատճեն, մասն, № 316, XIII—XIV դդ.
The Last Supper, Ms. 316 [13—14th cc]

**Հակոբյան Հրավարդ Հրաշյալի
ՄՐՑԱԿԻ ՄԻՋՆԱԿԱՐԵԱՆ ՄՐՑԵԱԾ**

**Ակոպյան Գրավարդ Գրաչևիչ
ИСКУССТВО СРЕДНЕВЕКОВОГО АРЦАХА**

(на армянском, русском и английском языках)
«Парберакан» Ереван — 1990 *

Խմբագիրներ՝ Ս. Ս. Բարյան
Ա. Ե. Հովհաննիսյան
Նկարիչ՝ Ա. Գ. Դողոսյան
Գեղ խմբագիր՝ Ս. Ս. Միհրանյան
Տեխ խմբագիր՝ Հ. Ա. Հովհաննիսյան
Վերսու սրբագրիչ՝ Ա. Ա. Ակրտյան

Հանձնված է շարվածքի 5 04 90 Ստորագրված է տպագության 2011 90 Չափը՝ 70×90^{1/16} Թուղթ կալ-ճապատ Տառատեսակ «Արարատ» Տպագություն՝ օֆսեթ 7,03 Ներկ պայմ տպ մամ, 7,94 հրատ մամ, 28,12 ներկ թերթ Պատվեր 665 Տպացանակ 30000 Գյնը Ըն. 50 կուա.

«Պարբերական» ԱՀԱ, Երևան-9, Մաշտոցի պող 58
ԻՊՕ «Парберакан», Ереван-9, пр. Маштоца, 58

Հայաստանի Հանրապետության Նախարարների
խորհրդին առընթեր մամուլի կոմիտեի
ԳՈՒՆԱԿՈՐ ՏՈՍՊՐՈՒԹՅԱՆ ՏՈՄԱՆ
Երևան-114, Ծովակալ Իսակովի պող 48

ТИПОГРАФИЯ ЦВЕТНОЙ ПЕЧАТИ
Комитета по печати при Совете
Министров Республики Армения
Ереван-114, пр. Адмирала Исакова, 48